

8 Vensters openen

Het laatste deel van Ben Sijes' maatschappelijke carrière lag op de universiteit. De autodidact, de onderzoeker, de schrijver, de vechter en de leraar, al die facetten die in zijn persoon verenigd waren, zouden tesamen komen in professor Sijes. Hoe de revolutionair zich daarbij zou aanpassen, zullen we in dit hoofdstuk nagaan. De universiteit deed haar werk heel geleidelijk. Aan het hooglerarschap gingen contacten, gastcolleges, afgeslagen aanbiedingen en een eredoctoraat vooraf. Reeds na het verschijnen van *De Februaristaking* werd Ben door de politiek-sociale faculteit (toen P&F, later fsw) uitgenodigd, voor de studenten te spreken over zijn onderzoeksmethode. De hoogleraren Jan Barents en Presser hebben pogingen gedaan Ben formeel bij het onderwijs aan de P&F te betrekken. De plannen stuitten af op de onmogelijkheid voor Ben als rijksambtenaar voor dergelijke colleges tijd vrij te maken.

In 1964 kreeg Ben een geregeld contact met prof. Hans Daudt, de opvolger van Barents. Zij kenden elkaar niet alleen van de universiteit, maar ook als geregelde bezoekers van De Kring, de sociëteit die een uniek en vruchtbaar ontmoetingspunt was voor boheems, artistiek, politiek en intellectueel Amsterdam. Nog terwijl de zaak Rajakowitsch aan hem knaagde en terwijl *De arbeidsinzet* aldoor maar onvoltooid bleef liggen, begon Ben met Hans Daudt een onderzoek naar aanleiding van de rel die was veroorzaakt door de derde uitzending van het VARA-televisieprogramma *Zo is het toevallig ook nog eens een keer* op 4 januari 1964. Ben moet geschrokken zijn van de antisemitische en uiterst rechtse elementen die in deze rel uit het *gesunde Volksempfinden* omhoog borrelden. Hij was vanuit zijn politieke opvattingen geïnteresseerd in de oorsprong van zulk een al dan niet spontane volkswoede. Het boekje *Beeldreligie*, dat een analyse bevatte van duizenden brieven, van krant artikelen en van enquêtecijfers, verscheen in het voorjaar van 1966 bij Polak en Van Gennep.

Erkenning

Eind jaren zestig beijverden de hoogleraren Hans Daalder te Leiden en Frits de Jong Edz. te Amsterdam zich, Ben een eredoctoraat te verschaffen. In 1969 werd besloten de keuze aan Ben over te laten. Ben koos, hoezeer hij zich ook door persoonlijke banden met Hans Daalder verbonden voelde, voor Amsterdam. Daar hoorde hij thuis.

Ben had totaal tevreden moeten zijn. Hij kreeg wat hem toekwam,

Feest op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, zomer 1970.

Simon Wiesenthal en Ben Sijes na de inaugurele rede, 26 november 1970.

wat hij op eigen kracht had verdiend, en er werd iets rechtgetrokken in zijn relatie tot zijn collega's die voor het merendeel reguliere titels hadden. Het eredoctoraat was het pendant van de Henriëtte Roland Holstprijz, waar hij erg blij mee was geweest. Toch moet hij in de war geweest zijn. Aan Herman en Diet van Amstel schreef hij, dat hij wel tegen die 'poes-pas' opzag. 'Maar enfin, ik moet me inprenten dat het die dag een feest-dag moet zijn. Maar dat is wel moeilijk.' En 13 januari, enkele dagen na de plechtigheid, schreef hij aan An Salomonson te Wenen, die hem blijkbaar had gefeliciteerd: 'Ik moet je wel zeggen dat ik tegen die achtste januari vreselijk op gezien heb. Maar alles is toch nog erg goed gegaan.' Het zijn niet minder dan onthutsende brieven. Ben was pas 61, bijna 62 jaar, niet te oud en nog niet ziek, de eer kwam op het juiste moment en voor zo'n bijeenkomst hoef je als lijdend voorwerp echt niet te veel te doen; het wordt voor je gedaan. Hij hoefde ook niet te twijfelen aan de oprechte bedoelingen van de toekenningscommissie, want er waren twee universiteiten die onafhankelijk van elkaar op dit idee waren gekomen. Nog sterker: de weg naar een professoraat, dat hij wél ambieerde, lag hierdoor voor hem open. Hij zinspeelde er al met kennelijk genoegen op in zijn brief aan An Salomonson: 'Als je naar mijn inaugurele rede komt luisteren, zal ik dat heel lief van je vinden. Maar over die benoeming staat nog niets vast, er wordt over gesproken en geschreven.' De journaliste An Salomonson heeft zich loyaal gehouden aan het verzoek dat Ben vervolgens deed 'deze kennis voor (zichzelf) te bewaren'.

Blijkbaar was Ben er in januari 1970 al zeker van dat er een professoraat voor hem in de pen zat. Dit maakt zijn weerstand tegen de erepromotie op het eerste gezicht des te raadselachtiger. Of we moeten eraan aflezen, hoe diep de ambitie was, die erdoor bevredigd werd. Simon Speijer laat hierover geen twijfel bestaan: 'Het was voor Ben heel emotioneel. Hij bleef toch die jongen uit de Nieuwe Kerkstraat, die het moest maken, die zichzelf moest bewijzen.' De erepromotie moet als de definitieve bevrijding zijn gekomen, het was de definitieve doorbraak. De universiteit, die niet voor niets de alma mater wordt genoemd, had hem eindelijk in haar kring opgenomen. Grote emoties waren voor Ben nu eenmaal altijd moeilijk onverhuld te uiten. Tegenover zijn revolutionaire verleden toonde hij daarentegen geen moeilijke gevoelens. Los en ironisch, Ben op z'n best, redde hij zich met het gemak der raven. In een kranteninterview liet hij zich ontvallen dat een van zijn oude makers uit de jaren dertig tegen hem had gezegd: 'Ben, het is natuurlijk wel een eer,

maar wat zou het jofel zijn geweest als je dit had gekregen voor je artikelen in *De Proletariër*. Even leuk choqueren natuurlijk, maar Ben was tacticus genoeg, deze woorden in de mond van een ander te leggen.

De plechtigheid van 8 januari 1970 viel onder het rectoraat van prof. mr A.D. Belinfante. Ben, die een rokkostuum had gedragen als paranimf bij de promotie van Loe de Jong op 2 oktober 1956, was nu in eenvoudig donker pak met zwarte das. Frits de Jong trad als promotor op. Hij noemde het voor onze tijd een zeldzaam verschijnsel dat iemand zonder wetenschappelijke opleiding prestaties levert van een hoog wetenschappelijk gehalte. 'Wanneer deze persoon zich dan bovendien op grond van zijn specialisme voor de openbare zaak nuttig heeft gemaakt, is er reden te over hem voor te dragen voor een eredoctoraat', aldus Frits de Jong. Hij preees de gelukkige combinatie van inlevingsvermogen, kennis en methodisch denken, waardoor Ben in staat was geweest de weg te vinden in de massa's uiteenlopend materiaal die ongeordend op het RvO waren binnengekomen. Als Bens voornaamste verdienste noemt hij dan tenslotte het feit, dat Sijes als eerste historicus in Nederland op grote schaal en volgens een eigen methode 'het interview als het middel bij uitstek van de eigentijdse geschiedschrijving heeft behandeld'.

In zijn dankwoord herinnerde Ben aan de betekenis die prof. Posthumus voor hem had gehad. 'Hij kende mijn politieke opvattingen, maar het verheugde hem altijd dat, ondanks verschil van mening, het gesprek over de waarheid, de relatieve waarheid wel te verstaan, voortgang kon vinden. Objectiviteit werd door hem verlangd in het hanteren van wetenschappelijke methoden en technieken. Hij wakkerde daarnaast het subjectieve element in de geschiedschrijving aan. In deze geest heb ik willen werken. Ik hoop dat ik de subjectiviteit in toom heb kunnen houden door de regels van de objectiviteit trouw te blijven.'

De receptie en het promotiediner waren in het Hiltonhotel, waarover Ben wat schamper deed: stel je voor, het Hilton. Op het diner zat hij naast mevrouw Willy Belinfante, de vrouw van de rector magnificus. Zij is schilderes en: 'ik vond dat hij dat koppie had', herinnert zij zich. Zij nodigde Ben uit, voor een portret te komen poseren. 'Ik ben blij als mijn modellen honderd-uit praten, en ik praat ook met hen mee, maar na het schilderen ben ik totaal vergeten wat er is gezegd', vertelt zij. 'Radencommunisme? Ja, dat woord kan hij wel vaak gebruikt hebben.' Het bestaan van dit geschilderde portret van Ben op 62-jarige leeftijd was in de vriendenkring niet bekend.

Bij toeval vond een vriend van Simon Speijer er in 1987 een afbeelding van in een aan Willy Belinfante gewijde monografie en maakte hem hierop attent.'

De Borobudur der bourgeoisie

Intussen zon Hans Daalder in Leiden, aan de universiteit die eens door Karel van het Reve de 'Borobudur der bourgeoisie' was genoemd, op middelen, alsnog iets te doen met Bens capaciteiten. Eerst bood de economische hogeschool te Tilburg hem door Daalders bemiddeling een gewoon hoogleraarschap aan, maar dat wilde Ben niet; het was hem letterlijk en figuurlijk te ver van zijn bed. In 1970 deed zich de kans voor, ter herinnering aan het universitaire protest in november 1940, in Leiden een buitengewone leerstoel te stichten. Hans Daalder wist in een korte procedure de Cleveringa-leerstoel ingesteld te krijgen. De taakomschrijving werd toegespitst op dr B.A. Sijes: 'Maatschappelijke structuren en politieke stromingen in de twintigste eeuw'. Het werkgebied omvatte, aldus Daalder, onderwijs en onderzoek op het gebied van de fundamentele vraagstukken van de twintigste eeuw, zoals oorlog, revolutie, totalitaire staatsvormen, vrijheid, democratie en ontwikkelingsproblematiek. Het zou een roulerende leerstoel worden. Ben was 62, zijn aanstelling gold voor drie jaar en hij behield die tijd zijn aanstelling bij het RvO. Jacques Presser wenste hem geluk met de benoeming: 'Ben, dit is prachtig. Dan kan je de jonge mensen nog iets leren!' - met de expliciete verwijzing naar de joodse traditie van het leraarschap. Het was de vraag, hoe Ben zijn leeropdracht zou interpreteren. Hans Daalder had gehoopt en verwacht, dat de grote maatschappelijke vraagstukken voor Ben zouden liggen in de voorgeschiedenis en de structuur van het nationaal-socialisme. Weinigen waren zo goed thuis als hij in de historische achtergronden van de totalitaire staat in het algemeen en van diens nationaal-socialistische variant in het bijzonder. Ben koos echter voor een andere aanpak van de twintigste eeuw. Hij greep terug op de jaren van zijn vorming, de lectuur, de discussies, het denkklimaat dat hem van zijn zestiende jaar af tot leerschool en bezieling had gestrekt en waarin hij in de jaren dertig een klein segment had gevonden dat voor hem van specifieke betekenis was geworden: de arbeidersbeweging en daarin het radencommunisme. De keuze van de collegestof bleek uit de titel van zijn inaugurele rede, die net als zijn leeropdracht in een mondvul termen was vervat: *Enkele marxistische opvattingen betreffende de verovering van de politieke macht in de laatste zeventig jaar.*

Hij heeft er hard aan gewerkt. We weten al, dat hij zich drie maanden terugtrok in het huis van de Van Amstels te Heeg, waar hij een wagonlading boeken meebracht. 'Je hoorde hem oefenen, hardop spreken of het wel goed liep en of hij de intonatie wel goed had', vertelt Diet van Amstel.

De rede werd 26 november 1970 – de herdenkingsdag van Cleveringa's protest tegen het ontslag van de joodse hoogleraren – uitgesproken. De plaats was niet het groot auditorium in de Academie, maar de veel ruimere Pieterskerk, omdat men veel belangstelling verwachtte. Ben hield een relaas, dat niet erg opwindend was en waarin tegen het einde opmerkelijk veel aandacht werd besteed aan de Parijse studentenrevolte van twee jaar tevoren en aan de ideeën van de broers Daniel en Gabriel Cohn-Bendit. Hij nam duidelijk stelling tegen hun denkbeelden. Hij verwierp de provocatie als politieke methode, omdat de politieke tegenstellingen er kunstmatig door worden verscherpt. Ze zijn dan niet echt, niet doorleefd, zodat de provocatie geen duurzame gevolgen kan hebben. Er zijn dan geen 'in grote delen van de samenleving zelf gerijpte tegenstellingen tot het gezag'. Ben gaat zover, de methode van de Cohn-Bendits op één lijn te stellen met het leninisme, dat zij juist zeggen te verfoeien. 'Het bewust hanteren van de provocatie – dat wil zeggen het uitlokken van geweld – door een kleine minderheid op een voor die minderheid gewenst politiek moment, doet mij sterk denken aan één van de leerstukken van het leninisme, het manipuleren van mensen op grote schaal...'

Voor of tegen Cohn-Bendit, de aandacht alleen al aan die naam besteed, deed het Leidse publiek verkillen. De stemming was zuur. 'Ach, die keurige Leidse universitaire gemeenschap bleef beleefd en welwillend', relateert Daalder de sfeer in de Pieterskerk. Hij behoudt geen plezierige herinneringen aan die dag. Dolf Cohen, oud-collega van het RvO en sinds 1960 hoogleraar te Leiden, herinnert zich nogal wat vormfouten in de oratie, vooral in de aanhef. Het Leidse publiek was teleurgesteld. Ben als redenaar had blijkbaar niet dezelfde uitstraling als Ben in het persoonlijk contact. Over Ben en de universiteit van Leiden zegt Maarten Brands: 'Hij bleef onzeker in dat universitaire milieu. Dan belde hij me op om te vragen hoe je dit of dat hoorde te doen, iets, wat hij best wist. Maar ja, hij wilde je dan even in vertrouwen nemen. Overigens, Leiden was niet altijd even vriendelijk voor Ben; ze hebben hem wel laten merken dat hij niet 'een van hen' was.'

Ben had nog altijd last van de eeuwige dalles. Het feest na de oratie

werd gegeven door Simon Speijer, de oudste van alle vrienden, in zijn huis te Alphen aan de Rijn. Vriendschap, dat was toch wel een hoofdmotief in Bens leven.

Weerklank en kritiek

De kranten waren wel gecharmeerd. Ben Sijes, nu professor, de lieveling van de pers, was altijd goed voor nieuws. Natuurlijk sprongen de uitspraken tegen de Cohn-Bendits direct in het gehoor van de journalisten. De revolutionair van legendarisch extreem links maakte gehakt van de jongste lichte radicalen. In zijn nieuwe universitaire milieu veroordeelde Ben de leiders van de studentenrevolte. De kranten zagen er stof voor fraaie koppen in. 'Radicalen manipuleren mensen als leninisten', luidde de kop in *Het Parool*, veelzeggend en naar twee kanten vijandschap oproepend. Het was als een vloek in de kerk. Of Ben daarvan nog kon genieten? Het was duidelijk dat hij er ook moe van werd, maar dat belette hem niet, precies die positie in te nemen die hij voor de juiste hield. Ongewild had zijn rede een neveneffect. Doordat hij afstand nam van de communistische partijen aan de ene, en van de moderne radicalen aan de andere kant, leek het of hij steeds beter viel bij de gegoede bourgeoisie. Wat was het niet geruststellend, deze radicaal te koesteren, die het radicalisme *ad absurdum* voerde en daardoor onschadelijk maakte. Anton Pannekoeks leer leek al te onwerkelijk om gevaarlijk te zijn.

Van de zijde der oude makers kwam fundamentele kritiek; het is begrijpelijk, dat iemand als Cajo Brendel, een van hen die zuiver zijn en blijven, met argusogen de evoluties van professor doctor B.A. Sijes aan de maatschappelijke trapeze volgde. Hij leverde zijn kritiek in een uitvoerig, ongepubliceerd artikel dat hij mij ter hand heeft gesteld. Brendel voelt, dat er een grote afstand is ontstaan tussen de oude groep en de maatschappelijk zo geslaagde medestrijder. Het valt hem niet licht, de verschillen te omschrijven, want Ben is toch wel trouw gebleven aan de oude leer. Wat Brendel als kern van zijn onbehagen formuleert, is de afwezigheid in Bens oratie van de sociale component. Bens betoog is formeel politiek, en dit is, het moet gezegd, in overeenstemming met de titel die hij zijn rede heeft gegeven. Cajo Brendel mist er echter de concrete sociale achtergronden in, de feitelijke sociale ontwikkelingen van de laatste decennia, de sociale bodem waaruit de politieke bewegingen die Ben behandelt, voortkomen. Daardoor ontbreekt in Bens rede ook een blik op een mogelijke sociale constellatie, waaruit ooit de enig echte

revolutie zou kunnen voortkomen. Brendel had recht van spreken. Tijdens zijn naoorlogse carrière als journalist slaagde hij erin, telkens weer getuige te zijn van massabewegingen – stakingen, demonstraties, opstanden – hetzij als verslaggever hetzij door vrije dagen op te nemen. Hij wel.

Ik meen, dat er ook binnen Bens eigen gedachtengang kritiek geboden is op zijn oratie. Ben geeft voor zijn afwijzing van de provocatie als middel om de massa's politiek bewust te maken geen overtuigende argumenten. Ben wist dat het reformisme de massa's een zekere tevredenheid – noem het: gezapigheid – oplegt. Dit proces was zo ver gegaan, dat er in de jaren zestig sprake was van een nieuwe situatie die om nieuwe methodes vroeg. Alleen een schokeffect kon de mensen nu nog wakker schudden zodat zij de essentiële vragen zouden gaan stellen. Provocatie is zo'n schok. Manipulatie, zoals de communistische partijen zich die eigen hebben gemaakt, is iets heel anders. Het is een gecompliceerd en langdurig proces van indoctrinatie en disciplineren, waardoor het 'grote leger van het proletariaat' naar de overwinning kan worden geleid. De provocatie daarentegen heeft de kenmerken van een gok. Is de situatie rijp, dan slaagt zij; slaagt ze niet, dan is bewezen dat de situatie nog niet rijp was... Zeker stuitte het onwetenschappelijke karakter van deze methode Ben tegen de borst, maar dat maakt zijn kritiek niet minder unfair. De jonge lichtung, die in de nieuwe situatie een nieuw strijdmiddel introduceerde, had het niet verdiend, door Ben op één hoop te worden gegooid met de leninisten, die door hen even hevig werden verafschuwd als door de hooggeleerde spreker.

Geen grappen

Het college dat Ben op woensdagmiddagen gaf, is in typescript bewaard gebleven. Het behelst de geschiedenis van de arbeidersbeweging vanaf het *Communistisch Manifest*. Het is een keurig relaas met een extra accent op Rosa Luxemburg en Pannekoek, voorzien van niet te korte fragmenten uit de bronnen. Zo komt het op de lezer af. Zou het bij mondelinge voordracht spannender en avontuurlijker zijn geweest? Nee, meent prof. Herman van Gunsteren, die Ben van 1973 af goed heeft gekend en steeds met hem bevriend is gebleven. 'Ben vond dat je studenten niet moest amuseren, maar hun iets mee moest geven waar ze voor altijd iets aan zouden hebben.' Het kwam erop neer, dat het huiswerk moest worden gedaan, als constructieve grondslag om verder op te bouwen. Van Gunsteren: 'Ik vroeg Ben eens, een college voor mijn studenten te

geven. Wat deed hij? Hij las het *Communistisch Manifest* voor. Geen commentaar er omheen, nee, de tekst zelf.'

Er heerste toen onder de studenten een stroming, die zo snel mogelijk bevattelijke oplossingen voor de brandende actualiteit opgediend wenste te krijgen. Wie herinnert zich niet de op hoge toon gestelde eis, dat er syllabi zouden worden verstrekt, die de student *gestrost nach Hause tragen* kon? (Al is het niet waarschijnlijk dat die studenten zich van de context en strekking van Mefistofeles' gevleugeld woord bewust waren.) Beroemde en beproefde professoren konden niet tegen het tij op en gingen met vervroegd pensioen of zochten ander werk. Zelfs Presser verklaarde toen hij in 1969 op zijn zeventigste met emeritaat zou gaan, dat hij onder deze omstandigheden de universiteit niet met verdriet zou verlaten. Ben deed geen millimeter concessie aan zijn studenten. Hij ging zonder omwegen op de onversierde grondslagen af. Geen syllabus, geen tweedehands commentaar kon tegen de grondtekst op.

In het conflict van Hans Daudt te Amsterdam met de eerste- en tweedejaars studenten in het begin van de jaren zeventig koos Ben partij voor zijn vriend Daudt. Klopt dat, Ben tegen de opstandige studenten? Daarop was zijn antwoord: 'Links en proletigheid, dat hoeft niet samen te gaan.' Feitenkennis en zorgvuldigheid stelde hij boven alles. Zelf kon hij tot het uiterste doorzoeken naar dat ene feit dat hem ontbrak. Wanneer Daudt de activistische studenten karakteriseerde als 'destructieve utopisten', kon Ben zich daarbij aansluiten. Hij mengde zich openlijk in de strijd, toen het college van bestuur van de Universiteit van Amsterdam Daudt een dienstbevel deed toekomen met de strekking dat hij zijn colleges moest hervatten. Ben zag hierin een aantasting van het stakingsrecht. 'Door uw optreden', schreef hij de bestuurders van de UvA, 'speelt u, vrees ik, conservatieve elementen in de kaart.' Tegen proletig links, maar óók tegen machtsmisbruik van de gezagsdragers.

Voorzitter Mao meldt zich

Er kwam een heuse rel tegen het onderwijs van professor Sijes. Deze werd echter niet veroorzaakt door ongeduldige studenten die geen omweg duldden, noch door de provotarische studenten die hij in zijn inaugurele rede zo had gesmaad, maar integendeel door de gestaalde kaders van waarachtige leninisten, georganiseerd in de 'Marxisties-Leninistiese Studentenbond', onderdeel van de 'Communistiese Eenheidsbeweging (ml)', een destijds bestaande maoïstische groepering. Deze mls verspreidde in maart 1971 een pamflet van

2500 woorden onder de titel *De arbeidersklasse speelt nauwelijks een rol, zegt professor Sijes*, waarin Ben werd beschuldigd van alles wat slecht was. Hij was een voorstander van het Amerikaanse imperialisme en van de NAVO, een verdediger van het zionisme en een tegenstander van het Volksfront voor de Bevrijding van Palestina. Hij was onder bescherming van 'defensiespesjalist' L. de Jong 'hof- en staatshistorikus' geweest en had zo meegewerkt aan het 'offisjele beeld' van de tweede wereldoorlog. Ben en Loe de Jong hadden dan wel de aandacht gevestigd op de 'schandelijke moord op zes miljoen joden', maar zij hadden nagelaten 'de oorzaak hiervan binnen het kapitalisme bloot te leggen en te bestrijden'.

Ben Sijes wil dat de arbeiders zonder eigen strijdorganisatie en zonder partij strijd voeren voor het tot stand brengen van arbeidersraden. 'Dit is nu het punt waarop de pannekoekenbakker Sijes zichzelf ontmaskert als handlanger van de bourgeoisie en vijand van het proletariaat.' Het betekent immers dat hij het 'geweldige proletarische leger wil beroven van zijn generale staf'. Mao Tse-tung daarentegen had de wisselwerking tussen massa en leiders aldus geformuleerd: 'Neem de denkbeelden van de massa (verstrooide en onafhankelijke denkbeelden); konsentreer ze (verander ze door studie in gekonsentreerde en samenhangende denkbeelden), breng ze dan weer onder de massa en propageer en verklaar ze... Zo zullen onze denkbeelden in eindeloze kringloop keer op keer juister worden...'

In het *Vrije Volk*-interview met Nico van Hees van 25 oktober 1969 had Ben de balans van zijn vroegere dromen opgemaakt. 'Vroeger dachten we dat het kapitalisme aan zijn innerlijke tegenstrijdigheid kapot zou gaan. Dat was geen gewoon blind geloof, het was de conclusie van ernstige studie... De theorie klopte. Maar na de oorlog herstelde het kapitalisme zich, het kreeg nieuwe kracht. De arbeidersklasse speelt nauwelijks een rol... Ze gaan geen revolutie maken voor een tweede tv-toestel.' Ben zei, niet teleurgesteld te zijn dat 'de donder wegblijft'. Hij had het 'gewoon verkeerd gezien'. Deze openhartige uitspraken werden nu tegen hem gebruikt. De bourgeoisie, zo stelden de maoïsten, had de 'marxist' Sijes nu de gelegenheid geboden, 'de naam van revolutionaire denkers een aureool te verlenen, en ondertussen hun revolutionaire leer van haar inhoud te beroven.' De maoïsten kondigden tot slot aan, dat zij de week daarop, 23 maart, op het middagcollege met prof. Sijes in debat zouden treden.³

Ben had een gezonde hekel aan de communistische, ditmaal in

maoïstisch kleeft gestoken strijdmethode: persoonlijke verdachtmakingen, hatelijk citeren en eenzijdig een 'debat' aankondigen. Sinds *De Februaristaking* was hij al door de CPN als NAVO-professor en handlanger van het imperialisme beschimpt. Voor het volgende college nam hij een lijfwacht mee. Daar waren onder anderen zijn zoon Martin, zijn vrienden Simon Speijer en Nanno in 't Veld en van de doctoraalstudenten Adam Vondeling. Zij verspreidden zich strategisch over de zaal om, mocht het nodig zijn, in te grijpen. Zodra een van de maoïsten het college onderbrak, riepen de lijfwachten: 'Bek houden. Wij zijn hier voor het college van professor Sijes!' Het bleek niet nodig te zijn, echt op te treden. 'Och', zegt In 't Veld, 'Als je een goeie Leidse bek hebt, kom je een heel eind tegen die jongens.' Jammer genoeg is het ook onder geregelde omstandigheden niet tot een openbaar debat gekomen tussen de partij-activisten en de hoogleraar die vasthield aan de zelfwerkzaamheid van de arbeidersraden.

In de jaren zeventig zag Ben nog wel muziek in sommige maatschappelijke ontwikkelingen. Met het strijdbare feminisme voelde hij zich verbonden. De actiegroepen maakten iets van zijn verwachtingen waar. Zelfs de actiegroep van moeders die de gemeente dwongen een oversteekplaats voor hun schoolgaande kinderen te maken, leek hem een teken van groeiende zelfwerkzaamheid onder het volk. Maar... de actiegroepen zouden zich moeten organiseren, vond Ben. In een interview met *NRC/Handelsblad* van 31 december 1974 zei hij: 'De Nieuwmarktbuurt [die destijds tegen de aanleg van de metro streed] is geen op zichzelf staande actie... wat ontbreekt is een overkoepelend orgaan van actiegroepen, dat tegen de gemeenteraad zegt: ho, stop.' Dit is een opmerkelijke uitspraak. Zonder centralisatie - en dat kan toch niets anders inhouden dan enige vorm van leiding - ging het voor Ben blijkbaar toch niet.

Zuiverheid

Hans Daalder, Presser, ze hadden zich niet vergist. Ben was een bekwaam en inspirerend leraar. 'Ik was benieuwd hoe Ben college zou geven', vertelt Loe de Jong, 'en ik ben daar eens langs gelopen op zo'n woensdagmiddag in Leiden. Wat ik daar aantrof, had ik niet verwacht. Tegenover een zaal met zo'n 20, 30 studenten stond een Ben die ik niet kende. Een keurige, rustige Ben, die in lopende volzinnen zonder haperen college gaf. Daar kwam het contrast naar voren tussen Ben privé en Ben in het publiek.'

Voor doctoraalstudenten van verschillende studierichtingen gaf

Ben nog een wekelijks seminar over de politieke macht. Een groep van zeven à twaalf studenten volgde dit trouw. Het was geen werkcollege, Ben was aan het woord, maar ze zaten wel om een tafel, zodat er een direct contact was. Twee van die studenten, Adam Vondeling en Thijs van Ginkel, waren jarenlang betrokken geweest bij studentenacties en gingen nu, in eerste instantie uit nieuwsgierigheid, Sijes volgen. 'Elke week begon hij met iets actueels uit de krant, een staking, de oorlogsmisdadigers of de loonmaatregel', zo vertellen de oud-studenten. Maar de actualiteit is soms te heet; zij wordt door de krant uitgegroot. Daarom: 'Laten we eens in de krant van de volgende dag kijken.' Dat was zo'n uitdrukking van Sijes, die bleef hangen.

Hij sprak natuurlijk over Henriëtte Roland Holst, over Hannah Arendt, en over Rosa Luxemburg. Opvallend was dat hij vaak refereerde aan Maurits Dekker, een schrijver die voor de toenmalige generatie studenten niet direct iets betekende. Van Rosa Luxemburg zei hij dat ze 'zuiver als persoon' was. Dat was dan weer een boodschap van Sijes, dat je zuiver moest zijn. 'Ik geloof dat het door Sijes komt, dat ik nooit de belasting beduvel', zegt Vondeling. Sijes stimuleerde studenten, hielp hen soms een scriptie, die als een loodzware last kon drukken, af te maken. 'En nog jaren nadat hij al niet meer in Leiden was', wordt er aan toegevoegd. 'Als je een afspraak met Sijes had om een hoofdstuk in te leveren', zegt Adam Vondeling, 'dan moest je je daaraan houden. Je kon misschien je ouders teleurstellen, een man als Sijes deed je dat niet aan.'

Het hoofdthema van Sijes' denken was altijd de tegenstelling tussen de 'ijzeren cohorte', de voorhoede van de beroepsrevolutionairen, en de zelfstandige arbeidersactie; Lenin versus Rosa. 'De voorhoede kan wel de macht grijpen, maar het wordt niets, als het niet verankerd is in een meerderheidsbewustzijn.' Altijd worden revoluties gemaakt door een partij. Slechts twee keer is het anders gegaan, bij de Commune van Parijs en in Duitsland in 1918 tijdens de radenbeweging. Maar - en opnieuw komt er een echte Sijes-zin - 'maar de arbeiders konden nog niets.' Bewustwording was hier de sleutel en: bewustworden is gelijk bewustmaken. Je moet het uitzaaien, dat wilde hij. Zo leerde Sijes je denken. Nooit zou hij je zijn mening opdringen. 'Ach meneer Vondeling', zei hij dan, 'u bent toch een echte sociaal-democraat.' Zijn hoofd een beetje scheef, zijn toon verontschuldigend-berustend. Nooit zou daaruit vijandschap of ook maar antagonisme voortkomen.

Bewustmaken? Thijs van Ginkel herinnert zich dat hij, afgestu-

deerd en met gezin en baan, ergens woonde waar hij meteen het 'wijkoverleg' opzette. 'Die buurtgenoten hadden een lijst van verlangens, en dan maakte ik hen ervan bewust dat daarvoor wel even de particuliere eigendom moest worden aangetast. Maar dat waren allemaal vvd'ers en dat werd echt als bedreigend ervaren.'

Er was ook een seminar over collaboratie en nsb tijdens de bezetting. Wat zei Ben over collaboratie? Dat is 'het gevolg van de strijd om in leven te blijven'. En David Cohen van de Joodse Raad - de studenten blijven bladeren in hun dictaat-cahiers, die ze van Ben zorgvuldig hebben bewaard - hier staat het: Cohen deed in 1938 al vrijwillig wat hij onder de bezetting in opdracht van de Duitsers deed. 'Je ging nadenken over de problemen van het dagelijks leven, en je begreep iets van de elitaire en gezagsgetrouwe persoonlijkheid van de voorzitter van de Joodse Raad. Ben maakte allerlei vaste ideeën die je eenmaal had los. Niet alleen joden waren vervolgd in de oorlog, ook zigeuners, ook homoseksuelen, om van Polen en Tsjechen nog maar te zwijgen.

Er was nog een ander aspect, dat de studenten bezighield. Was Ben zijn geloof kwijtgeraakt? Soms weidde hij erover uit, dat een revolutie ook negatieve kanten heeft omdat ze zoveel kapot maakt. Hij leek een dolende te zijn geworden. Deze indruk stemt overeen met herinneringen van An Salomonson, die hij nog verscheidene malen te Wenen bezocht. In dat voor hem vijandige Wenen vond hij graag bij haar een paar uur een genoeglijk onderkomen. 'Dan had hij iets nostalgisch over zich. Dan betreurde hij het dat die jonge mensen alles kapot maakten en geen liefde hadden voor mooie dingen. Ik ken hem niet goed', voegt An Salomonson hieraan toe, 'maar ik behoud een indruk van een conservatieve geest.' Ben keerde in het algemeen zeer verschillende facetten van zijn wezen naar zijn verschillende gesprekspartners, maar dit aspect van onzekerheid over de jeugd en ongelooft in de revolutie is ook tot de studenten van de jaren 1970 tot 1973 doorgedrongen.

Het kenmerk van de goede leraar is, dat hij je de stof uit de boeken laat leren, en zelf buiten de paden treedt en je iets anders leert, iets wat per definitie niet vooraf te programmeren is. Als zo'n leraar hebben de studenten Ben leren kennen: 'Sijes opende voortdurend vensters voor je op een andere wereld, waardoor je dingen die je meende te kennen, in een nieuw licht zag.' Een mooier compliment dan dit oordeel van Van Ginkel en Vondeling is niet denkbaar.

In 1973 liep de Cleveringaleerstoel voor Ben af. Zijn werk te Leiden werd nog één jaar verlengd door zijn benoeming tot buitengewoon

hoogleraar in de faculteit der sociale wetenschappen met als leeropdracht: 'De filosofische oriëntatie, de grondslagen en achtergronden van verschillende conflictsociologieën en marxistische stromingen, in het bijzonder met het oog op de problematiek in niet-westerse gebieden.' Aan het RvO bleef hij na zijn pensionering nog tot 1979 voor halve tijd verbonden.

Veel weglaten

In die jaren ontmoette ik Ben iets vaker dan voorheen, doordat ik mijn studies over het ontstaan van De Bezige Bij en de recente geschiedenis van Amsterdam verscheidene malen op het RvO moest zijn. Ik ging hem dan even begroeten in die grote kamer zonder daglicht, en liet iets vallen over wat ik aan het zoeken was. Ben was toen niet meer die grote, arrogante man, die het allemaal zo goed wist, die ik in 1945 had leren kennen. Hij was steeds meer de gebogen rebbe geworden, gebogen onder de last van het verleden en van alles wat zijn onderzoekingen hem hadden geleerd. Het was, of hij de hele last van het antisemitisme op zijn tengere schouders droeg.

Zo kon het gebeuren, het was 1975, dat hij ergens onder een grote stapel documenten een map vandaan trok, 'waaraan ik misschien iets zou hebben'. Er stonden twee letters op: a.s. Dat kon in aanwezigheid van Ben niets anders betekenen dan antisemitisme; er zullen wel meer, en dikkere dossiers over dat onderwerp op het RvO zijn, maar Bens systematiek was niet voor iedereen even gemakkelijk te doorgronden. In deze map zat één papier, en dat was de enige publicatie die ik heb kunnen vinden van de Stichting Joodse Rechten, waarover ik tot dan toe alleen maar had horen vertellen. Deze SJR was in 1938, na de *Anschluss* van Oostenrijk, te Amsterdam opgericht door Maurits Dekker en zijn vrienden, ten einde paraat te zijn als de nazi's ook ons zouden komen bedreigen. De Stichting Joodse Rechten had in mei 1940, toen de Duitsers ons land binnenvielen, al haar papieren vernietigd; de circulaire die Ben voor mij te voorschijn haalde, stamde uit het archief van het Hoofdkwartier der NSB.⁴ Zo kon hij je, zonder ophef, haast terloops, een kostbaar document toespelen.

Ben vroeg me, waarvoor ik dit nodig had en waar ik verder mee bezig was. Ik vertelde hem, dat ik de Stichting Joodse Rechten nodig had voor de recente geschiedenis van Amsterdam. Aan Amsterdam tijdens de oorlog wilde ik maar één hoofdstuk wijden; het moest een episode blijven, opgenomen in het geheel van het geschiedenisver-

haal. In 1945 had men zich immers beijverd de draad van voor mei 1940 weer zo gauw mogelijk op te nemen. 'Daarom ben ik nu bezig', zei ik tegen Ben, 'heel veel weg te laten, en dat is lastiger dan je denkt.'

Daar had je het weer, de manier waarop Ben kon reageren. Hij keek je aan, van onderop, het hoofd een beetje scheef, met een blik van verstandhouding. Heel veel weglaten, dat was riskant, roekeloos, dat zinde hem wel; althans zo interpreteerde ik zijn houding. Dan keek hij weg en schoof een beetje met zijn hand over het tafelblad. Hij zei: 'Lieve jongen, van mij mag je alles weglaten, als je de jodenvervolgving maar niet weglaat.' Er waren nu eenmaal bijzaken, maar ook hoofdzaken.

Aan het vuur ontkomen

Reeds in 1963, bij het eerste bezoek van Simon Wiesenthal aan Amsterdam, werd Ben geconfronteerd met het feit dat er over de Duitse massamoord op de zigeuners veel te weinig was gepubliceerd.⁵ In *Ik vergat nog iets te vertellen* heeft hij beschreven hoe hij en Wiesenthal op een avond op straat werden aangesproken door een kleine vrouw, die 'vanuit de schaduw van een verlichte boom recht op hen afliep'. Zij haalde een foto uit haar tas, waarop zij temidden van een grote groep kinderen een jongen en een meisje aanwees: haar broer en haar zuster, direct na de oorlog. 'Wij zijn zigeuners en wij werden gescheiden. Alle andere negen broers en zusters en vader en moeder zijn dood. Wilt u hen voor mij zoeken?'

De zigeuners waren evenals de joden een vervolgte groep geweest. Ben heeft beloofd, de broer en zuster te zoeken, maar hij heeft hen niet gevonden. Hij begreep dat de rechtvaardigheid gebod dat niet alleen de jodenvervolgving, maar ook de moord op de zigeuners zou worden geboekstaafd. Hij zou dit voor de Nederlandse zigeuners doen. Ben ging bij zijn studie terug tot de positie van de zigeuners in Europa in vroeger eeuwen. De vervolgving, altijd aanwezig, werd tijdens het Derde Rijk verhevigd, totdat Himmler besloot dat alle zigeuners zouden worden vernietigd. Ben vond wel documenten, maar het was moeilijk getuigenissen van overlevenden te krijgen. In 1975 kwam hij via Jan Rogier in contact met de sociologiestudent Paul van Eeuwijk. Deze kwam hem samen met Koko Petalo, het hoofd van de Wethinerfamilie, bezoeken in zijn woning in de Zacharias Jansestraat.

Ben was, zo herinnert Van Eeuwijk zich, zorgelijk. Het zigeuneronderzoek schoot niet op. 'Als de zigeuners nu zelf maar wat mee-

Op 20 april 1979 hield Ben zijn boek over de zigeuners ten doop, bijgestaan door Loe de Jong.

werkten', was zijn klacht. Maar, verklaart Van Eeuwijk, 'dat zij Ben weinig vertelden over hun verleden en over de massamoord van de Duitsers, hangt met hun cultuur samen. Zij spreken niet over de doden, zij laten de doden met rust.' 'Maar ze hebben ook een heel andere notie van tijd dan wij, ze hebben een andere cultuur en besef fen niet, zoals wij, dat er een verleden en een toekomst is, met daar tussen in het heden', zegt Heleen Levano, lid van de vereniging Lau Mazirel die ten doel heeft de zigeuners te steunen. In hoeverre deze uitspraken in hun algemeenheid gelden, is niet duidelijk. Geslotenheid tegenover de buitenwereld is zonder meer begrijpelijk bij deze minderheid, die geen geschreven of gebouwde traditie kent. Wanneer Ben er wel in slaagde tot een gesprek te komen, wilden de zigeuners niet op de band spreken.

Op den duur waren er kasten vol materiaal, terwijl de tijd hem ontbrak om er een boek van te maken. Via prof. dr M.C. Brands te Amsterdam kwam Ben in contact met enkele doctoraalstudenten, die bereid waren hun scripties te baseren op het reeds verzamelde materiaal. Zij zouden het ordenen en bewerken en waar nodig aanvullen. Er ontstonden vijf doctoraalscripties, die door Ben werden verwerkt

tot een samenhangend boek, waarbij hij het voorwoord en het na-woord schreef: *Vervolging van zigeuners in Nederland 1940-1945*.

De samenwerking met de studenten verliep niet zonder wrijving. Op stilistisch gebied liepen de aspiraties nogal uiteen. 'Ben had nu eenmaal die neiging tot het gebruik van stadhuistaal, en wij wilden het leesbaar houden', zegt een van hen, Gert-Jan van Setten. Ben eiste het auteurschap op; de anderen zouden als medewerkers worden genoemd. Het boek verscheen als nr 13 in de serie Monografieën van het RvO en werd 20 april 1979 in Nieuwspoor, Den Haag, door Loe de Jong gepresenteerd. De titelpagina vermeldt als auteurs: 'Door dr B.A. Sijes in samenwerking met Th. M. de Graaf, A. Kloosterman, J.F.A. van Loenen, G.J. van Setten en A.L. Visser.' Het idee was immers van Ben en hij had het voorbereidende werk gedaan. Hij nam ook de verantwoordelijkheid voor het boek op zich.

De feiten die het boek bijeenbrengt, zijn schokkend genoeg. Een zwervend volk, dat vele zelfkantfiguren uit de gezeten maatschappij om zich heen aantrekt, maar toch zijn herkenbaarheid en zelfbewustzijn weet te bewaren; opgejaagd, verdacht gemaakt, veracht en vervolgd. In Nederland werd in de vroege ochtend van 16 mei 1944 een razzia gehouden, waarbij enkele honderden woonwagenebewoners werden opgepakt en naar Westerbork gevoerd. De 'ariërs' onder hen werden na enkele dagen teruggestuurd. Op 19 mei werden 245 zigeuners op transport gesteld naar Auschwitz. In de bijlagen bevat het boek ooggetuigenverslagen van het verblijf van grote groepen voornamelijk oosteuropese zigeuners in de concentratiekampen, van de medische experimenten die zij moesten ondergaan en van hun dood in de gaskamers. De laatste vijfduizend zigeuners werden in de nacht van 31 juli vergast. Hoeveel zigeuners er in totaal vermoord zijn, is niet duidelijk. Ben spreekt van meer dan een kwart miljoen; Heleen Levano meent dat vaak alleen de wagens, of de families werden geteld; het kunnen er miljoenen zijn geweest.

Ben had de voorgeschiedenis behandeld, hij trok de lijn ook door na de oorlog. De intolerantie van de gezeten bevolking jegens de zwerende gasten was na 1945 niet verdwenen. De situatie van de woonwagenebewoners in het algemeen en van de zigeuners in het bijzonder was in Nederland nog onderhevig aan de regelzucht van veranderende en onoverzichtelijke wetten en verordeningen. Qua wetgeving en mentaliteit, schreef Ben in zijn slotwoord, zijn wij nog niet veel verder dan wat de Duitsers ons met hun verordeningen hebben nagelaten.

Minister op bezoek

Het boek sloeg niet in als een bom, zoals Ben had gehoopt. Zeker, het kreeg een goede ontvangst, maar het had op de korte termijn weinig weerklank. Daartoe is het onderwerp vooralsnog te ver verwijderd van datgene, wat de publieke opinie interesseert: wie kent er nu zigeuners? Het probleem is te moeilijk voor een snelle, modieuze opinievorming. Het belang van Bens studie is, dat het onderwerp erdoor op academisch niveau werd getild en werd behandeld vanuit het perspectief van de discriminatie. De sluier van 'wij hebben het niet geweten' is erdoor verscheurd. Toch ontbreekt er wel het een en ander aan de presentatie. Niet duidelijk wordt gemaakt, uit welke bron dit volk zijn kracht heeft geput, al die eeuwen van vervolging zijn karakter te behouden. Een verhelderende vergelijking met andere ontheemde groepen, die hetzij verdwenen zijn, hetzij nog bestaan, ontbreekt. Zo zijn de joden een volk dat lang geen thuisland had; maar het had wel een geschreven en gebouwde traditie, terwijl het zich anderzijds wel met de gastheervolken vermengde en associeerde. Te weinig wordt ook aangegeven in welke richting een oplossing kan worden gezocht van het probleem, dat de sedentaire bevolking heeft met deze mensen van zo verschillende cultuur.

Bens slotwoord met zijn verwijzing naar de geest van de Duitsers wekte de woede op van de ambtenaren voor culturele minderheden van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Terwijl de minister, mevrouw mr M.H.M.F. Gardeniers, in het buitenland was, gaven zij een persbericht uit (gedateerd 17 april) waarin zij tegen de aantijgingen van Sijes protesteerden. Sijes had hun geen recht gedaan: 'Wetgever en overheid streven ernaar, naast voldoende vaste standplaatsen op de centra zogenaamde 'passantenplaatsen' te creëren', aldus het persbericht. Er werd blijkbaar alleen nog maar gestreefd naar zulke plaatsen, die toch onmisbaar zijn om het trekken mogelijk te maken.

Ben beklagde zich bij CRM over de toon van het persbericht. Toen minister Gardeniers terug was in Nederland en kennis had genomen van de stukken, besloot zij de kwestie op het persoonlijke vlak bij te leggen. 'Ik vond Sijes, wiens werk ik kende, zo'n waardevol mens', zei zij mij in maart 1987, 'dat ik niet via de pers met hem wilde discussiëren. Ik heb hem opgebeld en hem gevraagd wanneer het hem schikte dat ik bij hem kwam.' Ben woonde toen al ruim een jaar bij Lien Groen in de Waldeck Pymontlaan. Hij was slecht ter been. Hij vroeg de minister, in de middag te komen. 'Ik zei: goed, ik verzet

mijn agenda en kom van 3 tot 5 naar u toe', vertelt mevrouw Gardeniers. 'Hij begon heel scherp, maar daarna liet hij mij rustig uitspreken. Hij had op één punt wel gelijk, op andere punten kon ik niet met hem meegaan. Tenslotte vonden we elkaar van mens tot mens. Trouwens, het departement heeft intussen het beleid bijgesteld.' Het was een informeel bezoek: 'Ik heb er geen verslag van gemaakt', aldus mevrouw Gardeniers.

Het 'charmante incident' - minister gaat op bezoek bij oude, maar strijdvaardige geleerde - zoals Renate Rubinstein het noemde in een van haar Tamarkolommen in *Vrij Nederland*, had nog een heftige pennestrijd tot gevolg in 1981, na Bens dood. Was Til Gardeniers bij Ben gekomen om excuses te maken voor het optreden van haar ambtenaren? Of was zij gekomen omdat zij wilde dat Ben zijn scherpe toon alsnog zou matigen - zodat er sprake was van censuur achteraf? Beide verklaringen zijn totaal onwaarschijnlijk en in strijd met de verklaring van mevrouw Gardeniers zelf. Haar bezoek aan Ben was een daad van bijzondere beleefdheid van de minister, inderdaad, een charmant incident.

De oplossing van het probleem dat de sedentaire bevolking met de zigeuners heeft, zal echter alleen in Europees verband kunnen worden gevonden. 'Mensen moeten met hun poten van mensen afblijven', was een gevluegeld woord van Ben Sijes. Het zou ons sieren, als we inderdaad de zigeuners het leven laten leven dat het hunne is.

Monument

In dezelfde tijd dat Ben met zijn zigeuners bezig was, kwam er van heel andere zijde een initiatief om iets voor de zigeuners te doen. De aanleiding was vergelijkbaar. Heleen Levano, beeldhouwster, had door persoonlijk contact belangstelling gekregen voor de zigeuners en hun tragisch lot tijdens de oorlog. In een televisieprogramma waarin Koko Petalo optrad, hoorde zij W.L. Brugsma naar aanleiding van de massamoord in de oorlog zeggen: 'En ze hebben er zelfs nog geen monument aan over gehouden.' Heleen Levano en haar man Eric Claus besloten dit monument te maken. Het zou via de stichting Rom aan de gemeente Amsterdam worden aangeboden. Eric Claus en Heleen Levano financierden alles zelf. In samenspraak met Paul van Eeuwijk en Koko Petalo ontwierp Levano een beeldengroep, voorstellend een trekkend zigeunergezin dat is ontkomen aan de laaiende vlammen van het vuur. De gemeente stelde een plaats beschikbaar op het Museumplein bij de Gabriel Metsustraat. Op de sokkel werden twee regels aangebracht uit een dodengebed

van de zigeuners: 'Stel hun weg in het nieuwe leven voor hen open en verlos hen van de banden van het verdriet.' De onthulling vond plaats op 25 november 1978. Een zigeuner uit Zuid-Amerika zong een dodengebied, Ben Sijes hield een korte toespraak, en Koko Petalo onthulde het beeld. Het was de tweede keer in Bens leven, dat een werk van hem samenviel met de oprichting van een monument voor datgene waarover hij schreef.

Er waren weinig zigeuners bij de onthulling aanwezig. Het is er niet van gekomen dat het monument het centrum werd van een grote jaarlijkse herdenking. De oorzaak kan liggen in de houding van de zigeuners tegenover hun doden, in de organisatiegraad van de Nederlandse zigeuners of in interne tegenstellingen. Buitenstaanders kunnen nog heel weinig met stelligheid over de zigeuners beweren.

Het onvoltooide oeuvre

Ben had al jaren graag kleine verhaaltjes in een schrift geschreven, literaire verbeeldingen, waarin hij afstand nam van de harde wetenschappelijke discipline die hij zich oplegde in zijn werk, en waarin hij zijn emoties probeerde gestalte te geven. In 1977 leerde hij Max de Metz, directeur van uitgeverij Becht, kennen, die een reprint van *De Februaristaking* wilde uitgeven. 'Ik vond gewoon, dat dit boek beschikbaar moest zijn', zegt De Metz. Hij haalde Ben over, de verhaaltjes af te staan voor publikaties in boekvorm. Ben aarzelde, maar stemde toe. In 1978, het jaar na Greetjes dood, verschenen de reprint van *De Februaristaking* en het kleine boekje *Ik vergat nog iets te vertellen*, waaruit we in dit boek vaak hebben geput.

Ik vergat nog iets te vertellen bevat jeugdherinneringen en episodes uit zijn werk. Het opmerkelijkste stuk handelt over schuldgevoel: hoe een man zijn joodse geliefde verraadt, doordat hij het niet waagt zijn vrouw te vragen, deze geliefde te laten onderduiken. De geliefde wordt gedeporteerd, de vrouw veracht haar man om zijn lafheid. Het verhaal heeft de potentie van een volwassen tragedie. Het is ook een indrukwekkende vermomming van de eigen schuldgevoelens, die onverpoosd voortraasden.

Het meest ambitieuze verhaal is *Antropogenese*, een variatie op het scheppingsverhaal, geschreven in de vorm van een legende. God had eerst nogal gearzeld en zich tenslotte teveel gehaast, toen hij de mens schiep. Dit had ernstige gevolgen. 'God had vergeten de mens een toekomst te geven.' Dit is Bens parabel van het eeuwige zoeken naar utopische oplossingen: 'Vanaf het eerste moment zwierf de mens rusteloos door zijn bestaan... Op alle mogelijke, zelfs slinkse

wijzen trachtte de mens te weten te komen welk lot hem te wachten stond. Hij schuwde leugen noch heftige strijd om zijn doel te bereiken. Wat God vergeten had te geven, moest de mens zelf proberen te vinden.'

Vulde Ben door dit kleine boekje zijn oeuvre aan met een literaire component, er is een ander aspect van het schrijven, dat we node bij hem missen: het artikel, de beschouwing of het essay. Hij had in zijn leven vol ideologische scholing, polemieken en onderzoek een specifieke deskundigheid opgebouwd, die hij wel in zijn boeken heeft verwerkt, maar waarover hij zich niet of nauwelijks expliciet heeft uitgelaten. Uitgangspunten, standpunten, methodes, meningsverschillen met andere publicisten, daarover zijn we door Ben slecht ingelicht.

Een analyse van de koude oorlog en van de destalinisatie of de visie van een radencommunist op het veranderde politiek-sociale spectrum van Nederland in de jaren zestig, op journalistiek of essayistisch niveau, zouden ons hebben geholpen Ben duidelijker in de context van zijn tijd te plaatsen. Over F. Weinreb heeft hij zich aanvankelijk positief uitgelaten. Na de publikatie van Weinrebs memoires door Renate Rubinstein en Aad Nuis zei hij in het *Haagse Post*-interview van december 1970: '...Weinreb heeft volkomen te goeder trouw gehandeld... Hij is volkomen eerlijk...' Toch heeft Ben zich niet gemengd in de openbare polemieken die over persoon en werk van Weinreb is gevoerd en heeft hij er geen wijs en samenvattend oordeel over gegeven.

Hij toonde niet de behoefte zich voor het front van zijn publiek te verantwoorden, die in het algemeen kenmerkend is voor de intelligentsia. Problemen van grote draagwijdte, die hij op zijn weg moet hebben aangetroffen en waarover hij zich niet heeft uitgesproken, zijn bijvoorbeeld de rechtvaardiging van de staat Israël, de ideeën van Hannah Arendt over de holocaust, de definitie van het begrip totalitaire staat. Ook het probleem, dat sinds 1986 de kern vormt van de *Historikerstreit*, moet hem vertrouwd zijn geweest. Iemand die als Ben door en door op de hoogte was van de stalinistische en de nationaal-socialistische terreur, had met enig gezag uitspraken kunnen doen over de vergelijkbaarheid van beide systemen. Was er verschil en overeenkomst tussen de achtergronden, doelstellingen en methoden van de terreur onder de ene en de andere dictatuur? In Duitsland kan alleen al het opperen van deze vraagstelling worden uitgelegd als een poging, de Duitse schuld aan de nazi-misdaden te relativieren, te *verharmlosen*. Een niet-Duitse historicus kan zich in

dit opzicht vrij voelen en, zoals N.K.C.A. in 't Veld heeft gedaan, pleiten voor een wetenschappelijke analyse van het probleem.⁶ In zo'n analyse zullen de getuigenissen van de tijdgenoten, die beide systemen hebben zien komen en gaan, een rol spelen, ook al zijn het geen wetenschappelijke betogen. Dergelijke persoonlijke visies vindt men bij schrijvers als Arthur Koestler, Jacques de Kadt en George Orwell. Men zou willen dat Ben zich over dit problemencomplex had geuit. Hij was aan de ene kant nooit stalinist geweest, dus hij was geen afvallige; aan de andere kant was hij steeds trouw gebleven aan het marxisme. Hierdoor onderscheidde hij zich van de meeste andere schrijvers over Sovjet-Rusland.

Het is denkbaar, dat Ben zich zou hebben gerealiseerd, dat de beide terreursystemen hun uiterlijke gelijkenis hadden bereikt vanuit twee diametraal tegengestelde uitgangspunten, en dat hervormingsbewegingen zich plegen te beroepen op de noodzaak, terug te keren tot de oorspronkelijke zuiverheid van de uitgangspunten. De Russische dissidenten uit de jaren zestig waren te vergelijken met kettters in een gevestigde kerk. Zij stelden de verworping van het ideaal aan de kaak door terug te verwijzen naar de intenties (of een deel van de intenties), die aan de oorsprong van de sovjet-staat hadden gelegen. Ideaal en werkelijkheid vielen niet samen. Daarop wees hun verzet, dat corrigerend wilde zijn. Zo'n verzet was tegen Hitler niet mogelijk. Er was in het Derde Rijk geen sprake van de verworping van een ideaal, van een uiteengroeien van intenties en resultaten. De resultaten waren in overeenstemming met de teksten, leuzen en symbolen die aan de bron van het Derde Rijk hadden gestaan. Verzet tegen Hitler kon niet corrigerend, maar alleen totaal zijn.

Zou het niet iets voor Ben zijn geweest, het thema van de *Historikerstreit* terug te brengen tot het algemene vraagstuk van de relatie tussen uitgangspunten en resultaten? Het essay, waarin het wetenschappelijke element en de persoonlijke beleving elkaar doordringen, lag echter te ver van zijn strenge wetenschappelijke opvattingen. Misschien zou hij een grotere mate van ontspanning hebben bereikt en het gebied van de persoonlijk getinte beschouwing hebben betreden, als hij niet op 73-jarige leeftijd was overleden.

In 1966 was Ben aan een karwei begonnen, dat hem vijftien jaar, tot aan zijn dood, met onderbrekingen zou bezighouden: de wetenschappelijke editie van de *Herinneringen* van Anton Pannekoek. De oude meester, socialistisch theoreticus en sterrekundig onderzoeker

van wereldfaam, was in 1960 op 87-jarige leeftijd gestorven. Voor zijn dood had hij zijn leerling en geestverwant – sterrekundige en radencommunist – prof. G.B. van Albada zijn handgeschreven *Herinneringen* overhandigd. Bruun van Albada en zijn vrouw Els waren in 1958 na een verblijf van ruim tien jaar in Indonesië naar Nederland teruggekomen. Els van Albada-Van Dien is ook sterrekundige en leerling van Pannekoek, maar zij staat vreemd tegenover het radencommunisme.

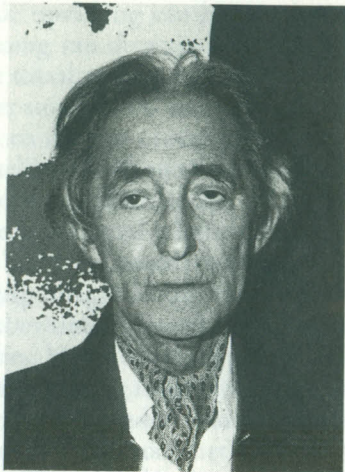
Ben kwam vaak bij hen op bezoek, dan praatten de mannen en Els vond Ben van een beminlijke eenvoud. Besteedde hij aandacht aan haar? Ja, een keer toen zij een knoopsgat aan het naaien was, zei hij: dat deed mijn moeder ook – en hij vertelde over zijn jeugd in de Nieuwe Kerkstraat. Bruun kreeg een ernstige ziekte, waaraan hij in 1972 zou sterven. Els tikte het hele manuscript van Pannekoek over. Het was in een fijn, regelmatig handschrift geschreven. In 1966 viel het besluit, dat Ben in samenwerking met het *ISG* de wetenschappelijke editie van dit werk op zich zou nemen. Op het *ISG* was Ben van oudsher geen vreemde. Hij had ook na de oorlog nog werk voor het *ISG* gedaan, zoals het ordenen van diverse archieven. Het was een soort bijverdienste, die Ben nodig had of meende nodig te hebben. Er zijn aanwijzingen, dat het werk Ben minder boeide dan hij had verwacht, omdat de figuur van Pannekoek hem teleurstelde. Dat behoeft nauwelijks verklaring. Het was de theoreticus uit zijn jeugd, en hij had nu zelf een werkzaam leven achter de rug en hij had zijn eigen rijpe inzichten bereikt. Dan kan de *petite histoire* van 'ik ontmoette deze of gene en we spraken of debatteerden over het een of andere twistpunt van voor de eerste wereldoorlog', minder relevant lijken. Het werk moest gedaan worden, maar we kunnen ons voorstellen dat hij het soms maar al te graag aan jongeren overliet. Uiteindelijk is de laatste hand aan het typoscript van Anton Pannekoeks *Herinneringen* gelegd door enkele medewerkers van het *ISG*, die in het Woord vooraf worden genoemd. Dr J.M. Welcker kan zich nog verbazen over de talrijke onnauwkeurigheden en onvolledigheden in Bens notenapparaat en literatuuropgaven, die zij aantrof. Na haar eigen promotie in 1978 heeft zij ervoor gezorgd dat het typoscript drukrijp werd gemaakt.

Er bestonden in de 19e eeuw, in het Europa na Napoleon, twee tegengestelde en complementaire stromingen ten aanzien van de joden. Beide gingen ervan uit dat de situatie waarin de joden als gastvolk temidden van andere volkeren leefden, niet houdbaar was. On-

der invloed van de opvatting van het moderne staatsburgerschap ontstond de stroming van de assimilatie, die tot eindresultaat zou hebben gehad het totaal opgaan van de joden in de gastheer volkeren. Daartegenover stond de stroming die een thuisland voor de joden wilde vinden en die zou uitmonden in het zionisme. Voordat het zionisme wortel had geschoten, waren er echter al andere voorstellen voor toekomstige thuislanden voor de joden gedaan. Een daarvan was zulk een nationaal tehuis voor joden te stichten op Madagascar. Tussen beide genoemde stromingen in, en strijdig met beide, lag het begrip integratie, dat erop gericht is, de joden te accepteren als medebewoners met erkenning en behoud van hun eigen aard en tradities. Het is een smal pad, maar het is wel de enige weg die in overeenstemming is met echte beschaving.

Ben had in de loop van zijn onderzoekingen al vrij veel aandacht aan het Madagascarplan besteed, zoals het door de officiële nazi-papieren spookte. Simon Wiesenthal had graag gezien, dat Ben er een uitputtende studie van had gemaakt. Hij kon hem hiertoe via een sponsor in Amerika tienduizend dollar beschikbaar stellen. Ben is er wel aan begonnen. Hij is in Duitsland geweest om in archieven, vooral krantearchieven, materiaal ervoor te verzamelen. Eens heeft hij er een lezing over gehouden voor *Unitas Multiplex*, een gezelschap, opgericht door Jan Romein, waarvan alleen hoogleraren lid mogen zijn. 'Hij zocht literatuur over alle oplossingen die ooit geproefd zijn voor het zogenaamde jodenvraagstuk', vertelt UM-lid Maarten Brands. Daaronder moest een brochure uit 1927 zijn van een Nederlander, die hij vergeefs had getracht op te sporen. Zijn lezing had ten doel ieders hulp bij dat zoeken te mobiliseren. Ben kon 'obsessief op zoek zijn naar een detail', zegt Brands. 'Het lijkt misschien van weinig belang, maar het is er mee als met een postzegelverzamelaar: die ene ontbrekende postzegel moet hij hebben, dan pas is het beeld compleet. Dat was bij Ben een groot engagement.' De oogst van het onderzoek naar het Madagascarplan ligt in aantekeningen, uittreksels, citaten, in grote bundels bij Bens nalatenschap. Er is geen boek uit ontstaan. Misschien zou het iets geworden zijn, als zijn krachten langer toereikend waren geweest en hij langer geleefd had.

... g Laati ...
... had jarenlang ...
... ditte ...
... ten ...
... Ze was ...
... het recht ...
... zegt ...
... en op ...
... paar ...
... alleen ...
... is leer ...
... Brand ...
... de W ...
... Hyman ...
... dat ik ...
... was de ...
... 1948 ...
... wacht ...
... wel was ...
... niet ik ...
... Ken ...
... ten ...
... het ...
... Mond ...
... Ben ...
... Ben ...
... gin ...
... ing ...
... dat ...
... wa ...
... appo ...
... in ...
... het ...
... deen ...
... Ben ...
... Ben ...
... het ...
... g ...

9 Laatste jaren

Bens leven nam nog een keer een scherpe wending. Greetje had jarenlang geleden aan een hardnekkige huidaandoening. Ze slikte veel zware medicijnen en moest op het laatst grote kalktabletten innemen om ontkalking tegen te gaan. Tijdens een telefoongesprek met haar schoondochter, 26 oktober 1977, stierf ze plotseling. Ze was 67 jaar. Ben was totaal van streek. 'Zo volledig in de war, dat het echt even duurde voor ik begreep wie ik aan de telefoon had', zegt Lien Groen-Van Beverwijk, die Ben als psychiater goed kende en op het gebied van emoties wel iets gewend is. Twee en veertig jaar samenleven waren zonder waarschuwing geëindigd. Ben bleef alleen achter in het huis vol boeken en mappen, waarin hij niet had geleerd het huishouden te doen.

Binnen een jaar, in 1978, ging Ben bij Lien Groen in de Waldeck Pymontlaan wonen. Ben werd al enige tijd verscheurd door zijn liefde voor deze twee vrouwen, een liefde die in beide gevallen echt was. Renate Rubinstein schrijft hierover in een brief van februari 1988: 'Ben kwam bij mij op bezoek en zei: 'Nee, dat had ik niet verwacht, dat ik ooit met Lien samen zou wonen.' 'Nou Ben, is dat nou wel waar?' zei ik. Ben zei: 'Ik heb er natuurlijk wel eens aan gedacht, maar ik zou Greetje nooit, nooit, nooit verlaten hebben'.'

Een deel van zijn boeken en mappen nam hij mee; hij liet veel achter; Martin redde nog wat brochures voor het iisg. Bij Lien, in het mooie huis, kreeg Ben een kamer met uitzicht op de vijver in het Vondelpark. Een grote, alles omvattende liefde verbond Ben met Lien Groen. 'Wij hebben het beiden ervaren als een heel nieuw begin, iets ongelooflijks, een onvermoede mogelijkheid tot ontplooiing van ons leven', zegt Lien. Voor Ben moet het iets zijn geweest, dat anders was dan alles wat hij ooit had beleefd. Hij was altijd een vechter geweest. Hij had discussie en strijd gezocht, hij had de meest oppositionele stellingen betrokken. Veertig jaar met Greetje samen, in wederzijdse liefde en kameraadschap, maar toch: een samenzijn vol tegenstellingen, vol kritiek. Ongemakkelijk tegenover de kinderen, waakzaam onder zijn collega's, veeleisend voor zichzelf. Nu kwam die wild spattende bergstroom tot rust. In dat mooie huis heerste een vanzelfsprekende harmonie; die heerste er ook tussen Ben en Lien, twee volwassen mensen, die de jaren van strijd nu wel achter de rug hadden.

In de loop van dit boek hebben we verscheidene malen aanleiding gehad, Ben in een ietwat exotische beeldspraak te beschrijven. Hij

wordt ten tonele gevoerd als een draaiend radarscherm; als een hout dat aan twee kanten tegelijk opbrandt; dan weer als een zonnebloem of als een man in meervoud; en nu als een wild spattende bergbeek. Zonder opzet zijn al deze metaforen in de gesprekken over Ben opgedoken, onmisbare hulpmiddelen bij het zoeken naar een juiste karakteristiek; en uit die gesprekken zijn ze in het relaas terechtgekomen, waar ze de indruk die Ben op zijn omgeving maakte, weergeven. Overziet men dit landschap van hulpmiddelen, dan kan men zich afvragen: wie was nu het 'scheepje zonder roer', om ditmaal een beeld van Ben zelf te gebruiken? Was dat wel de prachtige, sportieve Annie Vlesschedrager? Of was dat eigenlijk Ben zelf, die zelfbewust-onzekere jongen uit de Jodenhoek, die wij op zijn lange zoek-en zwerftocht hebben gevolgd? Maar dat was nu voorbij. Bij Lien was Ben thuis. Er was geen aanleiding meer, kleurrijke metaforen te hulp te roepen. Een gelukkig samenzijn *n'a pas d'histoire*. 'Het was voor mij een nieuwe ervaring, zó onbaatzuchtig te worden liefgehad', zegt Lien. Haar kinderen, die al het huis uit waren maar nog vaak kwamen, vonden in Ben een 'echte vader, warm en meelevend'. Ben wilde trouwen. 'Maar dat wilde ik niet', zegt Lien. 'Uit respect voor Greetje. Zij had heel haar leven aan hem gewijd. Zij was de mevrouw Sijes.' Renate Rubinstein schrijft: 'Ik heb nooit eerder (of later) een vrouw meegemaakt die zoveel hield van haar man als Lien van Ben. Ik kan het ook niet goed beschrijven, maar ze was lief tegen hem, blij met hem, had alles voor hem over. (Ik geloof dat er in zijn kamer ook een grote foto van Greetje stond.)' Niet dat Ben tam of mak werd en zijn aloude opvattingen verloochende. De discussies konden ook in de Waldeck Pyrmontlaan hoog oplaaieren en tot laat in de avond doorgaan. Tegenover oude makkers had Ben nog wel een ironisch commentaar bij de hand over de welvarende buurt waar hij verzeild was geraakt. Wijzend op zijn uitzicht, de weelderig begroeide Vondelparkvijver direct achter de tuin, zei hij: zo kan ik tenminste makkelijk m'n hengeltje uitwerpen... Hij kon nog wel onverwacht uit de hoek komen met een 'Ik haat rijke mensen'. Dat had hij in 1977 al eens uitvoerig gedaan in een interview in *Folia Civitatis*: 'Ik kwam uit een poel van armoede... Ik heb nog steeds geen affiniteit met rijke mensen... ik voel ze niet. Als vrienden wil ik ze niet hebben.' Bij de Van Amstels had hij zich een smalende opmerking over hun mooie huis – dat hij 'luxueus' noemde – gepermitteerd, maar toen had een Ierse vriendin van de familie hem op zijn nummer gezet: '*Ben, this is not a rich house, this is a social home*', daarmee doelend op de vele diensten die Herman en

Diet de gemeenschap bewezen. Maarten Brands voelt in deze fase van Bens leven nog het eeuwige tegenstribbelen: 'Waar Ben ook was, in welk gezelschap hij ook verkeerde, hij hoorde er nooit helemaal bij.' Toch was het een achterhoedegevecht. Ben kon zich laten opnemen in een buurt en een huis, rijker dan waar hij geboren was, en in de sfeer die hem daar ontving. Lien Groen had een grote volière met kwetterende vogels. Die vogeltjes gaven hem een onuitputtelijk plezier. Na Greetje en Loe was Lien opnieuw een belichaming van gezag, maar nu was er harmonie. In het gesprek met Jetske Spanjer, december 1980, was harmonie het sleutelwoord. Strijd? Dat ook wel, maar sterker was de macht van de droom van de zelfwerkzame mensengroepen, de stralende arbeidersraden.

Ben werd geplaagd door ziekte. Hij had altijd veel kwaaltjes en kwalen gehad. Hij liep slecht, dat werd erger. Er werden foto's en nog eens foto's gemaakt, maar er werd geen onheilspellende diagnose gesteld. Geleidelijk moest hij steeds meer het bed houden. Hij had kanker, er waren uitzaaiingen; geen operatie zou meer helpen. Lien kreeg te maken met de talrijke vrienden, allen die een speciale relatie met Ben hadden. Vooral de oude vrienden beschouwden Ben een beetje als hun persoonlijk eigendom. Voor hen was er na de dood van Greetje een nieuwe situatie ontstaan. Zij voelden een licht ongenoegen – zij voelden dat in 1988 nog – jegens de nieuwe vrouw in Bens leven, een vrouw op de voorgrond, die zich tussen hen en Ben had geplaatst. Ben was nu niet meer binnen handbereik, wat hij al die jaren in hun gemoed voor hen was geweest. Het was niet zo, dat Lien de oude vrienden niet toeliet, de bezoeken waren bepaald niet schaars. Maar... 'je moest wel eerst een afspraak maken.' De onvrede over deze situatie was bij velen sterker dan de dankbaarheid voor het geluk dat Ben op het laatst van zijn leven nog had gevonden; sterker ook dan het besef, dat deze twee mensen toch het recht hadden, zoveel mogelijk samen te willen zijn. Van de oude vrienden reageerde alleen Renate Rubinstein heel anders: 'Ik geloof', schrijft zij, 'dat Ben al vrij gauw nadat hij bij Lien introk, ziek werd. Ik ben hem daar een keer of drie, vier gaan opzoeken. Altijd op uitnodiging van Lien, die dacht dat het voor hem leuk zou zijn bezoek van mij te krijgen. Zij cijferde zich bij die bezoeken ook helemaal weg, bracht thee binnen en verdween weer... Ze was ongelooflijk aardig tegen mij, zonder een spoor van bitterheid, of ironie, of enige andere vorm van onzuiverheid waardoor jaloezie zich uit. Niet dat er reden voor jaloezie was, maar Ben en ik hadden toch een oude band en deelden een gevoel voor humor dat zij, geloof ik, niet had.'

Er heerste in dat huis een geluk, dat ook een familiegeluk was, waaraan kinderen en kleinkinderen van beide kanten deel hadden. Het was ook een tragisch geluk, dat beleefd werd in de schaduw van de dood. Ben hield van het leven, hij voelde dat hij nog zoveel te zeggen had; hij zei dat hij van alles het lachen het meest zou missen; en hij sprak het grote woord uit: 'Ik heb als ik dood ga tenminste veertig jaar mijn voet tussen de deur van de wereldgeschiedenis gehad.' Het woord van een man, die geen politicus of staatsman was, maar een politiek betrokken historicus, betrokken bij de ontwikkeling van het verleden naar de toekomst, alert zolang hij denken kon. Hij hield van zijn kleinkinderen. Wanneer ze aan het stoeien waren op zijn ziekbed en hij leed vreselijk pijn, weerde hij ze niet af. 'Ouç opa', noemde een van de kleindochters hem, en dat vond hij niet leuk.

Toen Martin zich zorgen maakte dat de kinderen te druk werden, zei Ben: 'Doe niet zo idioot. Wat heb ik nou nog. Ik heb Lien, ik heb mensen om me heen en ik heb m'n kleinkinderen. En als ik m'n kleinkinderen niet meer om me heen kan hebben, dan heeft het toch geen zin meer.'

Lien gaf hem een cassette recorder, waarop hij zijn eigen teksten sprak en zijn herinneringen, als een voorproefje van wat hij voor het radioprogramma *Ouder worden we allemaal* zou zeggen. Jetske Spanjer in 1988: 'Wat was het moeilijk, hij was al zo ziek. Ik dacht wel dat ik er meer uit had moeten halen, maar je kon het hem niet moeilijk maken.' Zij heeft hem tot buitengewoon veel uitspraken gebracht, waarvan we in dit boek dankbaar gebruik konden maken.

Het boek met de herinneringen van Anton Pannekoek schoot langzaam op. Jaap Jansen van uitgeverij Van Gennep kwam regelmatig over de voortgang van het werk berichten. Ben heeft de gedrukte vellen gezien, maar het voltooide boek niet meer. Op dat boek zou Cajo Brendel, die er een mooi stuk over schreef in *Het Parool*, alleen aan te merken hebben, dat het voor arbeiders te duur was.

'Ben werd steeds zieker en onder invloed van een of ander geneesmiddel veranderde zijn gezicht. Het werd breder, vrouwlijker, alleen zijn ogen bleven hetzelfde', schrijft Renate Rubinstein. 'Ik vond dat veranderen heel naar, want Ben had een erg mooi gezicht. Hij ging ook verder achteruit, liep nauwelijks meer.' Ze werd bij haar bezoeken getroffen door de 'vluchtige indruk, dat Lien blij was met hem, maar dat hij zich vooral bewust leek van zijn aanstaande dood. Het was alsof hij bij zichzelf dacht: 'Ja, jullie blijven, maar ik moet weg.' Doodgaan maakt egoïstisch.'

Lien verzorgde Ben de hele periode van het zware lijden. Zij wilde hem een opname in een ziekenhuis besparen en hem tot het laatz bij zich houden. Een babyfoon in de spreekkamer waarschuwde haar, ook als ze een patiënt had, als er iets met Ben was. Ze rende weg, de trap op, om hem bij te staan. Niemand zou zich daaraan stoten. Het was de categorische imperatief, sterker dan de regel dat het psychiatrisch gesprek niet mag worden gestoord. Het einde kwam op 12 juli 1981.

Ben werd 16 juli op Zorgvlied begraven. Er werd gesproken door zijn zonen Ruben en Martin, door Loe de Jong, Simon Speijer en Simon Wiesenthal. Ruben bracht een eresaluut aan Lien Groen. Martin zei: 'Papa gaf veel, maar hij vroeg ook veel, heel dwingend. Hij leed niet aan valse bescheidenheid. Hij had mensen nodig die hem koesterden als hij het moeilijk had, en god, wat kon die man het moeilijk hebben.' Greetje werd niet vergeten. Zonder haar intelligentie en zorgzaamheid zou hij niet geworden zijn wat hij is geweest. Martin zei: 'Hij is een heel goeie vader geweest.'

Wiesenthal noemde Ben in zijn aartsvaderlijk, gedragen Duits met oosteuropes accent '*ein Weggenosse und Kampfgefährte im Kampf um Gerechtigkeit*.' Hij en Ben hadden vaak gesproken over de vraag: '*Was wird geschehen, wenn eine Kombination von Brutalität und Technologie unsere Welt überflutet?*' Eens had Wiesenthal tegen Ben gezegd: '*Ben, ich habe Holocaust zerlegt auf sechs Komponente, ich will deine Meinung hören. Sagt er, Simon, was sind deine Komponente? Sag ich: Hass, Diktatur, Bürokratie, Technologie, eine Krise oder ein Krieg und eine Minorität als Opfer. Ben dachte lange nach. Und dann sagte er, Simon, das ist gut, aber du musst noch einen Satz dazu geben. Sag, es ist kein geschriebenes Recht, dass die nächsten Opfer eines Holocausts Juden sein müssen. Das können auch Andere sein. Wenn du das sagst, werden junge Menschen dich verstehen.*' Ben, zo ging Wiesenthal verder, was een overlevende, die wist dat overleven zijn prijs heeft. Hij was bereid die prijs te betalen: aldoor nadenken over onze kinderen en kleinkinderen en over hun kleinkinderen. 'Wat kunnen wij doen om te voorkomen, dat zij het slachtoffer worden van een tijd zonder genade, zoals wij allen het zijn geweest.'

Er was muziek: het *Arbeitslosenslied* en het Jiddische lied *Sag nicht keimnal*. Onder de exploderende muziek van Pink Floyd werd de baar de aula uitgedragen. Maarten Brands: 'Toen hij daar ging, was de wereld weer een stuk armer.' 'Wij dragen onze vriend', zei Loe de Jong, een joods gebruik volgend. Hij en de twee zonen, Wiesenthal en Simon Speijer vervingen de dragers. Henk Kolb was te lang om er

tussen te passen. Het ging met die ongewone dragers nog bijna mis, 'een beetje schuin en in hoog tempo door de bocht, zoals in dat kleine fiatje van hem', vertelt een ooggetuige. Maar: 'Het was indrukwekkend', zegt Harry van Wijnen. 'Zo zou ik het ook willen. Ben Sijes werd aan de aarde toevertrouwd.'

NOTEN

Hoofdstuk 1

- 1 Alle genealogische gegevens: Gemeentearchief Amsterdam (G.A.). Adressen in 'Bevolkingsregister, Overgenomen delen', deel 222, f 63 (G.A.).
Recente gegevens: Bevolkingsregister Amsterdam, Bevolkingsregister Zaanstad.
Over de naamsaanneming: Register van naamsaanneming 6624 (G.A.); *Bulletin de l'Empire français*, nr 3589 en nr 7178; J.A. Weyel en L. Fuks, *Nederlands joods familiearchief*. Amsterdam 1967 - '68 (Scheltema en Holkema/Polak en Van Genneep).
Anna Salomons wordt als vrouw van Joël Aron Sijes genoemd in de ondertrouwakte van Philip Joël Sijes en Rosetta Marcus Zwaaf, 18 juni 1834.
- 2 Ben Sijes, *Ik vergat nog iets te vertellen*. Amsterdam 1978. (H.J.W. Becht).
- 3 G.A.; Bevolkingsregister Amsterdam.
- 4 Een overzicht van gezin en familie met beroepen en verhuizingen vindt men in de 'Overgenomen delen' Bevolkingsregister, deel 222, f. 63 (G.A.)
- 5 Opgave door het Bevolkingsregister Amsterdam.
- 6 Martin van Amerongen e.a., *Voor buurt en beweging. Negentig jaar sociaal-democratie tussen IJ en Amstel*. Amsterdam 1984 (Bert Bakker).
- 7 Er zijn twee cassettebanden waarop Ben Sijes over zijn prille jeugd vertelt. De eerste is van 16 november 1980, de tweede is gesproken voor het radioprogramma *Ouder worden we allemaal* van Jetske Spanjer, 30 januari 1981. De teksten zijn niet gelijk, maar vertonen geen wezenlijke verschillen. Wanneer in het volgende Ben zonder verwijzing sprekend wordt ingevoerd, is het citaat aan een van deze bandopnamen ontleend.
- 8 Philo Bregstein en Salvador Bloemgarten, *Herinnering aan joods Amsterdam*. Amsterdam 1978 (De Bezige Bij), p. 48/49.
- 9 'Mensen moeten met hun poten van mensen afblijven', brochure uitgegeven door de GPD te Den Haag naar aanleiding van de toekenning van de Prijs voor de Dagbladjournalistiek 1981.
- 10 Peter-Paul de Baar, 'Een knotje tussen 100 snorren'. In *NRC/Handelsblad*, 6 mei 1988, 'Achterpagina'.
- 11 'Bij het begin van de mobilisatie waren er zeven lichten van de landweer (oudere dienstplichtigen) en negen van de militie (jongere dienstplichtigen) onder de wapenen gekomen. Degenen die geboren waren in de jaren 1879 tot en met 1882 behoorden tot de oudste landweerlichtingen.' Uit een brief van de luitenant-kolonel drs H.L. Zwitzer, plaatsvervangend hoofd van de sectie Militaire geschiedenis van de Koninklijke landmacht, d.d. 25 augustus 1986. Zie ook N. Bosboom, *In moeilijke omstandigheden*. Gorcum, 1933.
- 12 Joop Bromet, 'Strijdbare solidariteit met alle verdrukten'. In *Nieuw Israelitisch Weekblad*, 13 februari 1970.
- 13 Zie ook: 'Prof. B.A. Sijes'. In *NRC/Handelsblad*, 18 februari 1978. 'B.A. Sijes wil recht, geen wraak'. In *NRC/Handelsblad*, 1 oktober 1969.
- 14 Archief Van der Waals Scholengemeenschap, Amsterdam.
- 15 Evert Werkman, 'Ben Sijes, de vechter van Oorlogsdocumentatie'. In *Het Parool*, 16 november 1968.
- 16 Archief Van der Waals Scholengemeenschap, Amsterdam.
- 17 W.L. Brugsma en Ischa Meijer, 'Sijes: 'Deze maatschappij hoeft niet per se stuk te lopen''. In *Haagse Post*, 29 december 1970.
- 18 Archief Berlage Scholengemeenschap, Amsterdam.
- 19 Sijes, *Ik vergat nog ...*
- 20 Ben heeft hier gerefereerd aan de volgende boeken, die voor zijn ontwikkeling van belang zijn geweest:
Gerard Dudok, *Sir Thomas More and his Utopia* (diss.). Amsterdam 1932 (H.J. Paris).
Thomas Morus, *Utopia*. Opnieuw uit het Latijn vertaald en voorzien van een inleidend woord en de persoonsbeschrijving van Erasmus door F. Domela Nieuwenhuis. Amsterdam 1903.
Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Thomas More. Een treurspel in verzen*. Rotterdam 1912.

Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Geschiedenis van den proletarischen klassenstrijd*. Rotterdam 1909 (Voorheen H.A. Wakker).
 Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *De revolutionaire massa-aktie. Een studie*. Rotterdam 1918 (W.L. en J. Brusse).
 Max Beer, *Allgemeine Geschichte des Sozialismus und der sozialen Kämpfe*, vijf delen, Berlijn 1919-'23. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1927 te Amsterdam.

21 Persverzameling G.A.

Hoofdstuk 2

- 1 Staat van Dienst, Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel van het Ministerie van Defensie, Kerkrade, vertrouwelijke opgave d.d. 26 februari 1986. Met dank aan drs H.L. Zwitzer van de sectie Militaire geschiedenis van de Koninklijke landmacht.
- 2 Iwan Mindlin, handgeschreven manuscript met levensherinneringen, in bezit van Joka Bloemgarten-Barend te Amsterdam, 1985-'86.
De Socialist, 1928-'32.
De Sociaal-Democraat, sinds oktober 1931.
- 4 Jan Appel, *Een strijdbaar leven voor het kommunisme van de arbeidersraden, weergegeven in dokumenten*. Leiden 1985 (Cosmopolis).
Cajo Brendel, 'Die "Gruppe Internationale Kommunisten" in Holland. Persönliche Erinnerungen aus den Jahren 1934-1939' In *Jahrbuch der Arbeiterbewegung*, Band 2, herausgegeben von Claudio Pozzoli. Fischer Taschenbuch Verlag 1974.
Cajo Brendel, *Anton Pannekoek, theoretikus van het socialisme*. Nijmegen 1970 (SUN).
Gottfried Mergner (red.), *Gruppe Internationale Kommunisten Hollands*. Rohwolt Taschenbuch Verlag 1971.
- 5 N. Lenin [V.I. Lenin], *De 'linkse' strooming, een kinderziekte van het Communisme*. Uitgave van de communistische partij Nederland. Brochurehandel J.J. Bos en Co, Kinkerstraat 300, Amsterdam z.j. [1920].
- 6 Herman Gorter, *Open brief aan partijgenoot Lenin*. Uit het Duits vertaald door X. Uitgave J.J. Bos, Amsterdam z.j. [1920] Herdrukt met aanvullingen en een chronologie, uitg. De Vlam, Reinier Claeszenstraat 40, Amsterdam 1978.
- 7 Herman Gorter, *De arbeidersraad*. Bussum 1931 (Van Dishoeck).
- 8 In: Gottfried Mergner (red.), *Gruppe Internationale Kommunisten Hollands*. Ook: *Het radencommunisme. Grondbeginselen van communistische productie en distributie*. Den Haag 1969 (L.J.C. Boucher).
- 9 Joseph Dietzgen, *Das Wesen der menschlichen Kopfsarbeit, dargestellt von einem Handwerker. Eine abermalige Kritik der reinen und praktischen Vernunft. Mit einer Einleitung von Anton Pannekoek*. Stuttgart, 1903. (Bevat een *Abriss seines Lebens von Eugen Dietzgen*; de eerste druk van *Das Wesen der menschlichen Kopfsarbeit* verscheen in Hamburg in 1869.)
Joseph Dietzgen, *Het wezen van den menschenlijken hoofdarbeid*, vertaald door Herman Gorter, Amsterdam 1903. Eerder verschenen in afleveringen van *De Nieuwe Tijd* 1902.
- 10 Cajo Brendel, 'Die "Gruppe Internationale Kommunisten" a.v. Sneevliet brak later met de trotskistische Vierde Internationale.
- 11 Herdrukt met de auteursnaam Anton Pannekoek in *Van der Lubbe*. Leiden, z.j. (Cosmopolis).
- 12 Age van Agen, *Marinus van der Lubbe, proletariër of provocateur?* Amsterdam z.j. Uitg. Comité Van der Lubbe, Boortstraat 5. In fotocopie heruitgegeven door Gerard van den Berg, Amsterdam 1969.
- 13 Anton Pannekoek, *Herinneringen*. Samengesteld door B.A. Sijes e.a. Amsterdam 1982 (Van Gennep), p. 67, 68, noten 41 en 43 bij p. 68.
- 14 Carel Brendel, 'De stakers van 1955'. In *Vrij Nederland*, kleurenbijlage, 1 juni 1985. 'Walraven: tijd rijp voor eerherstel' In *Het Parool*, 21 oktober 1985.
- 15 N.A. Donkersloot, 'Maurits Rudolph Joël Dekker'. In *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1962-'63*.
W.L.M.E. van Leeuwen, *Korte schets der Nederlandse letterkunde*. Groningen en Batavia 1936 (J.B. Wolters).

David de Jong, *Maurits Dekker, zijn persoon en zijn werk*. Leiden 1946 (Sijthoff).

- Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw deel 1, 1919 - 1945*. Utrecht en Antwerpen 1976 (Het Spectrum).
- 16 Richter Roegholt, 'Silhouet van Friesland'. In *Reinder Blijstra 1901-1975*. Amsterdam 1976 (De Beuk).
  - 17 Mededeling Bureau Inschrijving Universiteit van Amsterdam.
Jaarboek Gemeente Universiteit van Amsterdam 1932-'33.
Beursaanvragen en -uitkeringen worden over het algemeen op het ministerie van Onderwijs binnen tien jaar vernietigd; mededeling Algemeen Rijksarchief, Den Haag, in brief d.d. 10 december 1987.
P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940*. Dissertatie UvA. Amsterdam 1978. (Van Gennep)
Statistiek van het hoger onderwijs 1930-1931. Centraal Bureau voor de Statistiek, 1932.
Vooruitzichten na voltooide juridische studie, samengesteld op verzoek van het Nederlandse Faculteitenbestuur, 1924, p. 34.

Hoofdstuk 3

- 1 Boekuitgave: L. de Jong, *De Bezetting*. Amsterdam 1966 (Querido), p. 379-380.
- 2 Persvolgingsregister Amsterdam. De opgaven van de doden uit de concentratiekampen zijn geleidelijk over een lange periode via het ministerie van Justitie binnengekomen.
- 3 B.A. Sijes, 'Enkele opmerkingen over de positie van de joden tijdens de tweede wereldoorlog in bezet Nederland'. In *Studies over jodenvervolging*. Assen 1974 (Van Gorcum en Comp.), p. 147. (Ook in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden 1973-1974*, p. 36.)
- 4 Bedoeld is Fritz Künkel. Van hem is in het Nederlands beschikbaar: *Groeps-Karakterkunde*, Rotterdam z.j. [1935 (J.M. Bredée's Uitg. Mij.)
Een van Künkels geliefkoosde ideeën, die hij in tal van variaties formuleerde, was dat de mens zich ontwikkelt van een oer-wij-gevoel - belichaamd in het oer-communisme - via het individualisme van het kapitalistische tijdperk waarin wij nu leven naar een nieuwe wij-dienende gemeenschap, een gerijpt 'wij-gevoel' (p. 13). In *Grundzüge der politischen Charakterkunde* (Berlijn, 1931) zegt hij het zo: 'Die wirkhafte Wirtschaftsform muss und wird geschaffen werden, wenn die Menschheit nicht zugrunde gehen soll' (p. 115).
- 5 Brief van B.A. Sijes aan prof. dr mr N.W. Posthumus d.d. 18 februari 1954.
- 6 'Autobiografie van B.A. Sijes'. In *Anthropos, maandblad van, voor en door studenten in de Culturele Antropologie/Sociologie der niet-westerse volken te Leiden*, november 1970. (Academisch Historisch Museum, Leiden).

Hoofdstuk 4

- 1 B.A. Sijes, *Studies over jodenvervolging*.
- 2 P.A. Bos, februari 1987.
- 3 L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*, dl. VI p. 771, wetenschappelijke editie, 's-Gravenhage 1975 (Nijhoff).
- 4 Brief van dr L. de Jong, d.d. 10 april 1987.
- 5 Jaap Talsma, 'Het gebruik van mondelinge bronnen bij de beoefening van de Nederlandse geschiedenis'. In *Groniek*, nr. 5, oktober 1979 (Gronings historisch studententijdschrift).
(B.A. Sijes) 'Over enkele grondslagen van het interview en zijn betekenis als historische bron'. In: *De waarde van de moderne publiciteitsmedia voor de documentatie van het jongste verleden en het heden*. Symposion, gehouden door de Nijmeegse Historische Studentenkring Dr Huybers, 16-18 mei 1963.
- 6 Mevrouw N. Krusemeyer-Van Iersel, april 1987.
- 7 De directeur van het RvO gaf mij inzage in de relevante stukken uit het archief van het directorium.
- 8 Henk Brouwer, maart 1987; mevrouw N. Kaas-Baarda, mei 1987.
- 9 Een doorslag van het rapport dat Sijes d.d. 15 november 1952 schreef over dit gesprek met ir Hofman, bevindt zich in het nog niet geordende Sijes-archief van het RvO (april 1987).

- 10 Max Perthus (pseudoniem van Pieter Pleunis 't Hart) red., *Voor vrijheid en socialisme. Gedenkboek van het Sneevliet Herdenkingscomité*. Rotterdam 1953. Sal Santen, *Sneevliet, rebel*. Amsterdam 1971. (De Arbeiderspers)
- 11 Max Perthus (pseudoniem van Pieter Pleunis 't Hart), *Henk Sneevliet, revolutionair-socialist in Europa en Azië*. Nijmegen 1976 (SUN).
- 12 Wim Bot, *Tegen fascisme, kapitalisme en oorlog. Het Marx-Lenin-Luxemburgfront, juli 1940 - april 1942*. Amsterdam 1983 (Syndicaat).
- 13 Louk Tilanus, *De beeldhouwer Mari Andriessen*. (diss.). Weesp 1984 (De Haan), p. 80.
- 14 M. Groen-Van Beverwijk, 1987.
- 15 Tilanus, a.v., p. 83.
- 16 Een klad van wat hij blijkbaar wilde gaan zeggen bevindt zich bij Bens nagelaten papieren.
- 17 Ben vergiste zich. *Lenin als Philosoph* (Duitse tekst) door J. Harper (= Anton Pannekoek) verscheen volgens opgave in de door Ben geredigeerde *Herinneringen van Pannekoek in 1938*. Dus: hetzij de ontmoeting vond plaats in 1938, geen vier, maar twee jaar voordat het parlement verdween; hetzij Ben probeerde Loe een ander boek van de veelschrijver Pannekoek aan te smeren.

Hoofdstuk 5

- 1 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*. 2 delen, 's Gravenhage 1965. (Staatsuitgeverij/Martinus Nijhoff), deel 2, p. 160.
- 2 *Het proces Harster*, aantekeningen voor een lezing in Sijes' persoonlijke papieren.
- 3 Ben Sijes, *Ik vergat nog...*
- 4 In 1974 verscheen dit rapport onder de titel 'De rol van A. Eichmann met betrekking tot de deportatie van de in Nederland woonachtige joden' als hoofdstuk van Sijes' bundel *Studies over jodenvervolging*.
- 5 Leni Yahil, *Methods of Persecution. A Comparison of the 'Final Solution' in Holland and Denmark*. In: *Studies in History*, 1972. Scripta Hierosolimitana, Publications of the Hebrew University, Jerusalem.
- 6 B.A. Sijes, *Studies over jodenvervolging*.
- 7 B.A. Sijes, *Studies over jodenvervolging*, p. 127.
- 8 B.A. Sijes, *Berechting van oorlogsmisdadigers*. Amsterdam 1969 (Stichting Wiesenthalfonds, Polak & Van Oorschot) Ook in *Studies over jodenvervolging*. De tekst is in deze bundel uitgebreider dan in de oorspronkelijke brochure.
- 9 Henk Kolb in *Haagsche Courant*, 8 juni 1963.
- 10 Gesprekken met Simon Wiesenthal te Wenen, oktober 1986; mei 1987. An Salomonson, 'Simon Wiesenthal: Overleven heeft zijn prijs'. In *NRC/Handelsblad*, 4 juli 1986.
- 11 S. Wiesenthal, *Kz Mauthausen, Linz/Wenen 1946* (Ibis Verlag).
- 12 Ben Sijes, *Ik vergat nog...*
- 13 Ernst Kovacs, 22 oktober 1986.
- 14 Jules Huf, oktober 1986.
- 15 B.A. Sijes, *Studies over jodenvervolging*.
- 16 Henk Kolb in *Haagsche Courant*, 10 februari 1965
- 17 Erich Raja, *Kopffagd auf Rajakowitsch*. Heusenstamm bei Offenbach am Main 1966 (Orion Verlag).
- 18 Een uittreksel uit het interview van Sassen onder de titel 'Eichmann über Rajakowitsch' kreeg ik van Jules Huf te Wenen. Zie ook 'Het ontbreken de bewijs tegen de jodenmoordenaar Rajakowitsch'. In *Vrij Nederland*, 21 augustus 1976.

Hoofdstuk 6

- 1 'Mensen moeten met hun poten van mensen afblijven'.
- 2 B.A. Sijes, *Studies over jodenvervolging*. Ook in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, 1973-1974. p. 14-38

Hoofdstuk 7

- 1 Ben Sijes, *Ik vergat nog...*
- 2 J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*. Inaugurale rede. Bergen N.H. 1983 (Octavo). Ook in: G. Abma, Y. Kuiper, J. Rypkema (red.), *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945*. Franeker, 1986 (T. Wever).
- 3 W.L. Brugsma, 'W.O. II, the Remake'. In *Haagsche Post*, 20 februari 1988.
- 4 In Bens papieren bevindt zich het schema voor een lezing over het proces Harster.
- 5 Mededelingen van A.J. van der Leeuw, najaar 1987.
- 6 Ben Sijes, *Ik vergat nog...*
- 7 Alle bijzonderheden zijn, tenzij anders vermeld, ontleend aan Bens persoonlijke archief.
- 8 Dit blijkt uit het *Rapport van de bijzondere kamercommissie van onderzoek naar kennis omtrent gedragingen van mr. W. Aantjes tijdens de Tweede Wereldoorlog*, deel 2.
- 9 'Mensen moeten met hun poten van mensen afblijven'.
- 10 Ook in: *Jan van Beek, mr GPD van 1968-1987*. Enschede 1987 (Van der Loeff).
- 11 Yahil, *Methods of Persecution*, a.v.
- 12 B.A. Sijes, *Studies over jodenvervolging*. J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief'. In *De Gids*, 6/7, juli 1987.

Hoofdstuk 8

- 1 H.L.C. Jaffé en Albert Helman, *Willy Belinfante*. Venlo 1982 (Van Spijk).
- 2 *Folia Civitatis*, 24 februari 1973
- 3 Het pamflet is in het bezit van de familie Van Amstel te Heeg.
- 4 Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*. Utrecht/Antwerpen, 1976. (Het Spectrum) dl. 1, p. 259.
- 5 L.F. Mazirel, 'Die Verfolgung der Zigeuner im Dritten Reich. Vorgeschichte ab 1870 und Fortsetzung bis heute.' In: *Essays über Naziverbrechen. Simon Wiesenthal gewidmet*. Amsterdam 1973.
- 6 N.K.C.A. in 't Veld, 'Hitler = Stalin?' In: *Haagsche Post*, 12 maart 1988.

Bibliografie van Ben Sijes

'De beweging van het kapitalistisch bedrijfsleven.'
Aflevering van *Persdienst Internationale Communisten Holland*, Oktober 1932.

'De grondslagen van het Japanse imperialisme.'
Aflevering van *Persdienst Internationale Communisten Holland*, jaargang VIII, nr. 2, Februari 1935, no. 1.

'De April-Meistaking van 1943 in Twente en de Achterhoek.'
In: P.J. Bouman, *De April-Meistakingen van 1943*. Serie monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie nr. 2. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1950.

De razzia van Rotterdam. 10-11 november 1944.
Serie monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, nr. 4. With an English summary. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1951. Herdrukt in 1984, Sijthoff Amsterdam.

'Politiek en tactiek van de CPN van 1 september 1939 tot 22 juni 1941' (16 bladzijden).
Notitie voor het geschiedwerk, nr. 30, 1952; ongepubliceerd.

'Het Arbeidsvraagstuk. Er heerst nog slavernij in 1953.'
In: *Vrij Nederland*, 1 augustus 1953.

'Enkele opmerkingen betreffende de EVB en de EVC tijdens de tweede wereldoorlog' (3 bladzijden).
Notitie voor het geschiedwerk, 1953; ongepubliceerd.

De Februaristaking, 25-26 Februari 1941.
Serie monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, nr. 5. With an English summary. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1954. Fotografische herdruk Becht, Amsterdam 1978.

'Henk Sneevliet herdacht.'
In: *Vrij Nederland*, 9 januari 1954.

'Een groot probleem: de ongeschoolde arbeider.'
In: *Vrij Nederland*, 16 oktober 1954.

'De radencommunisten en de revolutionair-socialistische groep 'De Bedrijfsraad' (5 bladzijden).

Notitie voor het geschiedwerk, nr. 48. RvO, 1954; ongepubliceerd.

'Over enkele grondslagen van het interview en zijn betekenis als historische bron.'

In: *De waarde van de moderne publiciteitsmedia voor de documentatie van het jongste verleden*. Symposium, Nijmegen 1963 (gestencild).

(Met H. Daudt) *Beeldreligie. Een kritische beschouwing naar aanleiding van reacties op de derde uitzending van Zo is het ...*

Polak en Van Gennep, Amsterdam 1966.

De Arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945. Serie monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie nr. II. With an English summary. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1966.

'Berechting van oorlogsmisdadigers.'

Voordracht gehouden op 27 oktober 1969 ter gelegenheid van de vijfentwintigste herdenking van de bevrijding van Bergen op Zoom. Stichting Wiesenthalfonds/Polak & Van Gennep, Amsterdam.

Voorwoord.

In: Maurits Dekker, *De laars op de nek* (bekorte editie), 1970.

Enkele marxistische opvattingen betreffende de verovering van de politieke macht in de laatste zeventig jaar. Inaugurele rede Leiden, 26 november 1970. Van Gorcum & Comp. N.V., Assen 1970.

P. Aartsz (pseudoniem van Anton Pannekoek), *De Arbeidersraden*.

Van Gennep/De Vlam, tweede druk 1971. Hierin: Sijes, Voorwoord bij de tweede druk, p. V - X.

'Rede, ausgesprochen am 27 Juni 1973 in Wien.'

In: *Essays über Naziverbrechen Simon Wiesenthal gewidmet*. Wiesenthal Fonds, Amsterdam 1973.

'Die Endlösung der Judenfrage.'

In: *Essays über Naziverbrechen Simon Wiesenthal gewidmet*. Wiesenthal Fonds, Amsterdam 1973.

Studies over jodenvervolging.

Van Gorcum & Comp., Assen 1974.

'Enkele opmerkingen over de positie van de joden tijdens de tweede wereldoorlog in bezet Nederland.'

In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1973-1974* (p. 14-38). Ook in: *Studies over jodenvervolging*.

Ik vergat nog iets te vertellen.

Becht, Amsterdam 1978.

'Het conflict in de Twents-Achterhoekse textielindustrie, 1931-1932.'

In: *Textielhistorische bijdragen* nr. 21. Stichting Textielgeschiedenis Enschede 1979.

Vervolging van Zigeuners in Nederland.

In samenwerking met Th. M. de Graaf, A. Kloosterman, J.F.A. van Loenen, G. J. van Setten en A.L. Visser.

Serie monografieën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, nr. 13. With an English summary. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1979.

Anton Pannekoek, *Herinneringen*.

Met bijdragen van B.A. Sijes en E.P.J. van den Heuvel.

Samengesteld en verzorgd door B.A. Sijes, J.M. Welcker en J.H. van der Leeuw.

Hierin: B.A. Sijes, 'Anton Pannekoek, 1873-1960.' Van Gennep, Amsterdam 1982.

JOEL BARENDS
schoenlapper

ABON MEYER
1742
schoenlapper
Joden Stromarkt
OO 1767
ROOSJE JOLIS.....
1743

SARA HARTOG

BENJAMIN MARENS
(ZWAAF) (D.D. 1811)

*1752
OO 1786

JUDIT SIMONS.....

*1758

DAVID JOSEPH
LEVIJ
OO
ESTHER ZACHARIAS

JOEL ARON SIJES
1780 - 15.9.1832
kruyer
Lange Houtstr. 4

OO 21.3.1806

PHILIP JOEL SIJES
1813 - 1877
koopman
Zwanenburgwal 24

OO 18.6.1834

BENJAMIN SIJES
4.12.1850 - 25.3.1910
slager
Lange Houtstr. 27

OO 25.2.1869

AARON SIJES
15.10.1880 - 22.10.1942
(Oswiecim)
sigarenmaker
Jodenbreestr. 52 III

De afstamming van Ben Sijes' vader, Aäron Sijes

ALEXANDER HIJMAN
St. Antoniësbreestr.
OO
VOGELTJE LEVIE
Joden Stromarkt

MOZES MANUEL
OO
MARIANA LEVIE

ISAAC JACOB
HONT
OO
JUDITH JACOB
Breestr.

SALOMON MACHIEL
COHEN
OO
ENGELTJE JOSEPH
Joden Stromarkt

KOOPMAN ALEXANDER
STURKOP
1786 - 1867
winkelier
Houtgracht

OO 1810

MOZES KOOPMAN STURKOP
1819 - 1887
diamantslijper
Nieuwmarkt 25

OO 3.10.1844

JEANETTE STURKOP
1849 - 6.6.1915

Vader van Ben Sijes
OO 30.7.1907
met Judith Pais
(zie volgende pagina)

BENJAMIN PAES

OO

STRELE SAKKIE

ISAAC ABRAHAM

Oo.....

SARA ABRAHAMS

Marken 85

NISSIM VAN BENJAMIN:

PAIJS (PAES)

*1782

Marken 85

OO 18.5.1810

RACHEL ISAAC (SOEP)

*1786

Marken 85

BENJAMIN NISSIM PAIS

1803 - 1844

veedrijver

Kerkstr. 113

OO 13.II.1822

NISSIM PAIS

1828 - 3.6.1915

sigarenmaker & milicien

Joden Kerkstr. 41

OO 15.IO.1851

BENJAMIN PAIS

1855 - 28.5.1943

(Sobibor)

diamantslijper

Kerkstr. 437

OO 30.8.1876

JUDITH PAIS

30.7.1880 - 20.3.1943

(Sobibor)

naaister

Valkenburgerstr. 202

SEMUEL DEJYOB

VALENCIN OO 1757

CLARA DE ABRAHAM

DE TOVAR

IMANUEL DEJACOB

DE VALENCIA

OO 1776

SARA DE SEMUEL.....

DE VALENCIA

DAVID QUERIDO

OO 2.7.1791

LUNA DE ELIAU

SEALTIEL

ARON SALOMOM SPIER

OO

RACHEL SALOMON

WEST

SARA ARON SPIER

1802 - 16.IO.1878

ventster

ABRAHAM QUERIDO

1791 - 23.I.1844

vleeschverkooper

Kerkstr. 15

JUDITH DE VALENSA

29.5.1791 - 1.2.1869

Kerkstr. 335

BRENKA SALOMON

COHEN

MOSES ELIAZER.....

Battevierstr.

JOSUA DE ISAAC

SARFATIJ

OO 1789

JOSUA DE GUIDON

DA SILVA ROSA

MOSES SALOMON

COHEN (RIJZIGER)

*1761

OO 19.I2.1794

REBECCA MOSES.....

(COHEN)

*1770

Battevierstr.

BETJE JACOBS

koopvrouw

ongehuwd

ABRAHAM JOSEPH

† vóór 1819

OO

JUDITH PHILIPS

† vóór 1819

ISAAC VAN JOSUA

SARFATIJ

1792 - 9.5.1864

venter & gogelaar

Weesperstr. 44

OO 8.II.1815

JESAJA SARFATI

1828 - 1883

koopman & milicien

JOSEPH SALOMON

HAAG

1797 - 1871

Kerkstr.

REBECCA JOSEPH

1797 - 21.2.1865

naaister

OO 24.II.1819

JANSJE HAAG

1831 - 1894

Uilenburgerstr.

OO 10.I2.1851

REBECCA SARPHATIJ

1856 - 12.II.1933

Nieuwe Kerkstr. 115

Moeder van Ben Sijes

OO 30.7.1907

met Aaron Sijes

(zie vorige pagina)

De afstamming van Ben Sijes' moeder, Judith Pais

Register

- Aantjes, W. 197
Adama van Scheltema, Annie 81
Agt, A.A.M. van 196
Agen, A. van 54, 58, 59, 76
Agen, Phiet van 59
Albada-Van Dien, Els 67-8, 227
Albada, G.B. van 43, 58, 67-8, 227
Algemeen Handelsblad 190
Allen, W. 174
Amstel, Diet van 156, 160, 175-7, 207,
210, 232-3
Amstel, Greet van 59, 161, 175
Amstel, H. van 156, 174-8, 195, 207,
232-3
Appel, Jan 48, 51, 79, 170-1
April-Mei-Stakingen van 1943, De 97
Andriessen, M. 105-8, 161
Arbeidsinzet, De 117, 171, 181, 183, 185,
188
Arendt, Hannah 216
Asscher, A. 118
Auschwitz 78, 143, 161, 187, 221

Baar, P.P. de 25
Baarda, Anita 85, 92, 112, 149
Barents, J. 205
Baruch, J.Z. 198
Bastiaans, J. 187
Beatrix, prinses 158, 194
Beek, J. van 172, 195-8
Beeldreligie 205
Beer, M. 36
Belinfante, A.D. 208
Belinfante, Willy, 208-9
Bennecke, J. 193
Berechting van oorlogsmisdadigers 186
Berlage 18, 19, 20
Berreklouw, Lea (*ook* Van Albada,
Appel) 43, 67-8, 79, 170-1
Bloem, J.C. 108
Bloemgarten, S. 200
Blom, J.C.H. 183, 196, 202-3
Blum, L. 53, 56
Böck, K. 141, 146
Boekman, E. 20
Boers, W. 161
Bolkestein, G. 104
Bood, Annie de 76, 79-81, 86, 178
Bood, J. de 69, 70, 76, 79-81, 178
Bos, P.A. 88-9, 113, 188
Bot, W. 104
Bouman, P.J. 97
Brands, B.C. 164, 173, 210, 220, 228,
233, 235
Bregstein, Ph. 66, 69, 165-6, 199-200
Brandt, W. 191
Brendel, Cajo 48, 51, 52, 55, 56, 58,
149, 211-2, 234
Brendel, Carel 58
Bril, B. 37
Brezjnew 170
Brouwer, H. 85, 92, 98, 108-9, 112, 178
Brugsma, W.L. 44, 186, 198, 223

Camus, A. 184
Canne Meijer, Greetje 48, 53, 59, 176
Canne Meijer, H. 48-9, 50-3, 56-9,
67, 73, 178
Cardozo, L. Lopez 54, 59
Ceton, J.C. 21
Christiansen, F.C. 101
Claus, E. 223
Claus, prins 158, 194, 197
Cleveringa, R.P. 210
Club der honderd 169-70
Cohen, A.E. 93, 96, 210
Cohen, D. 217
Cohn-Bendit, gebroeders 210-1
Cornelissen, I. 182
Cosman, J. 37

Daalder, H. 92-3, 205, 209-10, 215
Dante 85, 87
Daudt, H. 168, 205, 213
Davids, L. 24, 32
Dekker, M. 54, 56-62, 70, 87, 170,
178-9, 216, 218
Dekker-Hellingman, Mien 57-60
Demjanjuk-proces 187
Denemarken 201-2
Dietzgen, J. 49, 57
Domela Nieuwenhuis, F. 36
Dreese, Lien 62
Dudok, G.A. 35
Duyzings, M.W. 182

Eeuwijk, P. van 219-20, 223
 Eichmann, A. 59, 118-9, 124-32, 134,
 138, 144-5, 147, 198, 202
 Eichmann, D. 198
Elsevier's Weekblad 182
Enkele marxistische opvattingen...
 (inaugurale rede) 209
 Eyk, Henriëtte van 59

Februaristaking, De 81, 90, 92, 96, 103,
 110, 113, 117, 119, 205, 215, 224
 Fischer, F. 129
Folia Civitatis 232
 Fouché, J. 196
 Frank, familie 135
 Fuks, L. II
 Füntén, Aus der F.H. 125, 129

 Gaay Fortman, W.F. de 95-7
 Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F.
 222-3
 Gemmeke, A.K. 125
Gids, De 200
 Ginkel, Th. van 216-7
 Goebbels, J. II
 Goedhart, F.J. 59, 179
 Goering, H. 146
GPD 153, 195, 198
 Groot, P. de 102-3
 Göppner, K. 189
 Gorter, H. 19, 21, 31, 45, 47, 49, 158
 Graaff, Th. M. de 221
 Greetje (ook Grietje van der Hulst,
 echtgenote van Ben Sijes) 46, 65-6,
 69, 76-8, 80-1, 144, 150-2, 156,
 158-63, 162, 168-9, 174-8, 194, 199,
 224, 231-3, 235
 Groeneveld, E. 100
 Groeneveld-Ottow, Emmy 100
 Groen-Van Beverwijk, M. 108, 222,
 231, 233-5
 Groep Internationale
 Communisten (ook GIC) 48, 50, 51,
 53, 54, 57, 58, 59, 61
 Grossmann, H. 52
 Gunsteren, H.R. van 196, 212

Haagsche Courant 146
Haagse Post 32, 44, 198, 225
Haarlems Dagblad 108

 Haas, J.P. de 104
 Hagen, W. 86
 Hakkert, familie 149-151
 Hammerstein-Equord, K. von 190
 Harster, W. 118-9, 125, 126, 131, 137-8,
 140, 146, 171, 188-9
 Hart, A.C. 't 196
 Hausner, G. 129, 131
 Haveman, B.W. 98
 Hees, N. van 32, 36, 214
Heracles 37
Herinneringen van Anton Pannekoek
 226-7, 234
 Hermesdorf, B.H.D. 87
 Heydrich, R. 124-5, 131, 145
Historikerstreit 225-6
 Himmler, H. 125, 131, 202, 219
 Hitler, A. 37, 59, 124, 182, 190, 226
 Höffner, H. 190-1
 Hoeven, J. van der 196
 Hofman, W.B.J. 91, 100-101
 Hoorn, J.C. van 170
 Huber, B.A. 132, 188
 Huf, J. 137, 140, 143-7

 Iersel, Nell van 85, 91-2, 94, 152
 HSC 66, 81, 227, 231
Ik vergat nog iets te vertellen 21, 120,
 167, 181, 219, 224
 Israël 62, 118, 124, 127, 174, 198-201,
 225

 Jacobs, H. 134, 146, 172, 188-9
 Jansen, J. 234
 Jansen, L. 103
 Jong, Alida de 25
 Jong Edzn, F. de 161, 178, 183, 205,
 208
 Jong, P.J.S. de 190, 193
 Jong, L. de 25, 64, 77, 85, 96-101, 104,
 110-4, 117, 127, 137, 139, 142, 144,
 163-5, 181, 183, 188, 194, 196-7, 208,
 214-5, 220, 233, 235
 Joustra, A.H. 100
 Juliana, koningin 194, 196

 Kadt, J. de 44, 226
 Karlsberg, Hanna 76
 Kielmansegg, generaal Von 189-90,
 193

Kits van Heijningen, dokter 77
 Kitz, C. 52
 Klerk, M. de 34
 Kloosterman, A. 219
 Koejemans, A.J. 102
 Koestler, A. 226
 Kolb, H. 38, 55, 57, 114, 131, 146, 149,
 168, 171-3, 178-9, 189, 194, 197, 235
 Kovacs, E. 130, 137-143, 146
 Kovacs, Mijou 143
 Kovacs, Odette 140
 Kramer, P. 34
 Kreisky, B. 176
 Krugerplein 20, 65, 78
 Kruyt, J.P. 183
 Künkel, W. 80

 Lages, W. 87, 119-23, 125, 127, 129,
 131-2, 159, 185
 Land, L. van der 183
 Leeuw, A.J. van der 102-3, 132, 158,
 185, 188-9
 Lenin, V.I. 46, 47, 48, 216
 Leonee, Riek 79
 Levano, H. 106, 220-1, 223
 Loenen, J.F.A. van 221
 Loonstijn, A. (ook familie) 10, 24, 43
 Lubbe, M. van der 53, 54, 58
 Lucellestraat 79-81
 Luns, J. 193-4
 Luxemburg, Rosa 45, 212, 216
 Luyten, J. 194

 Mach, E. 57
 Madagascarplan 126, 144-5, 228
 Mao Tse-tung 213-4
 Marx, K. (ook marxisme) 24, 31, 44,
 45, 46, 48, 49, 51, 52, 59
 Mattick, P. 56
 Mauthausen 87, 133-4, 189
 Meents, M. 20, 65, 78, 149, 152
 Meents, Th. (ook Isaïc) 30, 149-52,
 159
 Meersch, J.B. van der 15
 Mengele, J. 197-8
 Menten, P.N. 196
 Metz, M. de 224
 Meijer, I. 44, 198
 Meijer, Sonja 85, 109
 Mindlin, I. 42, 43, 59, 60

 Miranda, S. Rodrigues de 19
 More, Th. 35-6
 Mulisch, H. 119
 Musaph-Andriess, R.C. 187
 Musaph, H. 43, 44, 113, 149, 157-8, 179

 Nak, P. 94
 Napoleon II, 196, 227
 Nieuwe Kerkstraat (ook Joden
 Kerkstraat) 15, 16, 17, 22, 24-29, 31,
 34, 42, 62, 77-8, 160, 207, 227
Nieuwe Rotterdamse Courant (ook
 NRC) 97, 144, 182
Nieuwe Weg, De 52
Nieuw Israëlitisch Weekblad 26
NRC/Handelsblad 30-1, 112, 133, 187,
 215
Notities voor het Hoofdwerk 117
 Nuis, A. 225
 Novak, F. 137, 141

Ondergang 78, 165-6
 Oosten, T. 75
 Orwell, G. 226

 Paape, A.H. 100, 178
 Pais, Ben (neef van Ben Sijes) 78,
 150, 152
 Pais, Benjamin (ook grôpa Miene,
 grootvader van Ben Sijes) 13, 15-18,
 24, 29, 30, 78
 Pais, Bram 10, 25, 64, 78
 Pais, Judith (ook oma, tante Judie,
 Judith Sijes, moeder van Ben
 Sijes) 10, 13, 16, 22, 24, 30, 66, 78,
 227
 Pais, Lea 10, 16, 24
 Pancke, G. 202
 Pannekoek, A. 21, 36, 43, 45, 46, 48,
 49, 53, 54, 56, 63, 67, 110, 123, 173,
 211-2, 226-7, 234
Parool, Het 31, 74, 92, 133, 160, 211, 234
Persdienst GIC (ook PIC) 50, 53-4, 68
 Petalo, K. 219, 223-4
 Pink Floyd 161, 235
 Polak, H. 18, 19, 20
 Polak Phzn, W. 37
 Posthumus, J.H. 88
 Posthumus, N.W. 41, 66-7, 70, 81-2,
 85-6, 88, 90, 96, 104-5, 159, 208

Presser, J. 93, 104, 164-6, 186, 203,
205, 209, 213, 215
Proletariër, De 50, 55, 208

Querido, I. 16

Rajakowitsch, E. (*ook* Raja) 125-6,
129, 131-2, 134, 137, 147, 181, 188
Randwijk, H.M. van 135
De razzia van Rotterdam 97-8, 108
Rauter, H.A. 87, 101, 103-4, 119, 125,
202
Ravesteyn, W. van 21
Reve, K. van het 209
Rogier, J. 30, 41, 218
Roland Holst, Henriëtte 19, 21, 31,
36, 44, 45, 58, 90, 104, 123, 183, 216
Roosjen, A.B. 160
Romein, J. 228
Rubinstein, Renate 171, 173-4, 199,
223, 231-4
Rijser, P. 167, 185

Sacco en Vanzetti 59
Sajet, B.H. 19, 31
Salomonson, An 130, 133-4, 144, 207,
217
Sande, Gerrit ten 11
Sant, F. van 't 131
Santen, S. 103-4
Sarfatij, Rebecca (*ook* Rebecca Pais,
grootmoeder van Ben Sijes) 13,
15-6, 18, 24
Sassen, W.S. 147
Schnez, A. 178, 190-4
Schöffler, I. 196
Setten, G.J. van 219
Seyss-Inquart, A. 109, 125
Siyès, E.J. 12, 61
Silberbauer, K. 135
Slotke, Gertrud 126, 131, 146, 171,
188-9
Sneevliet, H. 21, 50, 103
Sneller, Z.W. 87, 96-9, 111
Sobibor 18, 78
Soetendorp, J. 31
Spanjer, Jetske (*ook* bandopnamen
radioprogramma *Ouder worden we
allemaal*) 21, 27, 50, 61-2, 69-70, 86,
153, 170, 233-4

Spartacus 76, 103, 199
Speidel, generaal Von 190
Speijer, Rie 168
Speijer, Simon 59, 60, 63-4, 68, 135,
159, 168, 170, 179, 197-8, 207, 209,
211, 215, 235
Speijer, vader 25, 63
Spiegel, Der 141
Staatscourant 87-8, 152
Stalin, J.D. 37, 46, 101, 134, 170
Stipriaan, H. van 146, 171-2, 189
Strobl, V. 141
Studies over jodenvervolgving 126
Sijes, Aäron (*ook* oom Arie, vader
van Ben Sijes) 10, 13, 16, 21-24, 26,
30, 37, 66, 78
Sijes, Joël Aron 11, 12
Sijes, M.B. (*ook* Martin, zoon van
Ben Sijes) 37, 42, 44, 59, 68, 113, 152,
158-9, 161, 168, 170, 231, 234-5
Sijes, R.A. (*ook* Ruben, zoon van
Ben Sijes) 152, 161, 168, 235
Sijes, Rebecca (*ook* Rieka Meents,
zuster van Ben Sijes) 17, 23, 65, 78,
149, 152

Taconis, IJ. 139-42
Tak, P.L. 19
Talens, A. 187
Tilanus, L. 107-8
Troelstra, P.J. 18, 31
Troost, C. 182
Trotski, L. 46
Trouw 182
Tijn, Th. van 104

Uithoornstraat 27, 66, 73, 78-81, 151

Valckenierstraat 13, 16, 31
Veld, N.K.C.A. in 't 163, 185, 191-4,
215, 226
Verduin, B. 170
Verduin, E. 170
Visser, A.L. 221
Verschure, J. 73
Verschure, werf 69, 73-6, 159
Vervolg van zigeuners in Nederland
1940-1945 221
Vlesschedrager, Annie 23, 46, 62-3,
178, 232

Volkskrant, de 194
Vondeling, A. 215-7
Vrij Nederland 30, 41, 182, 223
Vrije Volk, Het 32, 36, 135, 214

Waarheid, De 101-3
Waldeck Pyrmontlaan 197, 222,
231-2
Watteaustraat 65-6
Weinreb, F. 173, 225
Welcker, J.M. 227
Werkman, Evert 31, 76, 133
Westerbork 77-8, 221
Wibaut, F.M. 18, 19
Wiesenthal, Cylla 169, 175
Wiesenthal, S. 61, 132-7, 141, 145, 147,
163, 169-70, 176, 179, 194, 198, 206,
219, 228, 235
Wiesinger, J. 142

Winkel, Lydia 85
Winter, Jhr. van 94
Wolff, S. de 20, 21, 62, 104-5
Woltersom, H.L. 101
Wijnen, H.A. van 160-1, 172-3,
196-7, 236
Wijnkoop, D.J. 21, 31

Yahil, Lenie 124, 202

Zacharias Jansestraat 66, 160, 168,
176, 219
Zwaan, J. 41, 94, 157, 171
zigeuners 85, 106, 219-224
zionisme, zionisten 44, 63-4, 85,
199-200, 228
Zöpf, W. 125-6, 131-2, 138, 171, 188-9
Zorgvlied 114, 235

Fotoverantwoording

- omslag, p. 180: Ronald Sweering
p. 14: Gemeentearchief Amsterdam
p. 40, 72, 84, 156 onder: M.B. Sijes
p. 46 links: mevr. A. Schuitevoerder-Vlesschedrager
p. 70 links: mevr. C.C. Posthumus
p. 70 rechts: Letterkundig Museum, Den Haag
p. 100, 206 boven: dr. L. de Jong
p. 106 boven: dr. R. Roegholt
p. 106 onder: Dienst Openbare Werken Amsterdam
p. 130 boven, 204, 206, 220, 230: ANP Foto
p. 130 onder: mevr. O. Kovacs
p. 156 boven: H. van Amstel

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op de afbeeldingen te achterhalen. Eventuele hier niet genoemde rechthebbenden worden verzocht contact op te nemen met SDU uitgeverij.